

UNIVERSITAT DE BARCELONA.
ESTUDI GENERAL DE LLEIDA, 1991

POBLACIÓ, FAMÍLIA I TREBALL A LA LLEIDA
DEL SEGLE XVI.

Tesi presentada per a l'obtenció del grau de doctora per:

MARIA JOSÉ VILALTA I ESCOBAR.

Director: **Dr. ROBERTO FERNÁNDEZ DÍAZ.**

UNIVERSITAT DE BARCELONA.
ESTUDI GENERAL DE LLEIDA, 1991

POBLACIÓ, FAMÍLIA I TREBALL A LA LLEIDA
DEL SEGLE XVI.

VOLUM PRIMER

Tesi presentada per a l'obtenció del grau de doctora per:

MARIA JOSÉ VILALTA I ESCOBAR.

Director: **Dr. ROBERTO FERNÁNDEZ DÍAZ.**

CAPITOL 2

LA POBLACIÓ DE LES ESPANYES AL SEGLE XVI: UNA MONARQUIA DEMOGRÀFICAMENT PLURAL.

CAPÍTOL 2- LA POBLACIÓ DE LES ESPANYES AL SEGLE XVI: UNA MONARQUIA DEMOGRÀFICAMENT PLURAL

" .en esta materia, como en muchas otras de igual índole, no se puede llegar a conclusiones exactas, por carencia de datos precisos. Las estadísticas de los siglos XVI y XVII son parciales y, en lo que abrazan, seguramente erróneas, y los cálculos hechos por autores posteriores a la época, o modernos, no permiten mayor confianza "

(R. Altamira)

Fa gairebé un segle que va ésser emés aquest dictamen i no ha perdut ni una engruna de la seva validesa (1). El llarg segle XVI és un període controvertit, esplendorós en la façana i conflictiu en la reraguarda, ple de lluïment exterior i de misèries interiors. Ni tan sols l'Espanya Imperial és una unitat (deixem de banda allò del destí en lo universal), sinó un mosaic, simil que la defineix amb peculiar precisió. Aquestes característiques condicionen i configuren profundes diversitats internes en la vida diària dels antics Regnes, als qui la unitat política i institucional no va traspalsar més que formalment. Tal realitat empírica, dóna carta de naturalesa a l'enfocament adoptat en aquesta revisió dels principals trets que caracteritzen l'evolució dels contingents poblacionals de les Espanyes del segle XVI. Justifiquem-ho amb més deteniment

(1)- R. Altamira Historia de España y de la civilización española Tomo III Barcelona 1911 p. 486

Quan hom revisa les grans tendències se n'adona que les periorificacions poden ser similars, que els agents desestabilitzadors són els mateixos (pestes, guerres i fams en els papers estel.lars) i que llur incidència assoleix un significatiu paral.lelisme en el temps, tot i l'amplitud i la dispersió de l'espai. L'evidència d'aquesta constatació ha obert un llarg camí d'investigació i discussió entre nombrosos historiadors a la recerca d'un balanç poblacional global pel conjunt dels territoris de l'interior peninsular. En aquest procés els resultats han estat diversos. Valoracions exagerades, ansioses per demostrar la potència de l'Espanya Imperial des de les seves mateixes bases, o apreciacions disminuïdes per a recalcar la precarietat d'un muntatge tot fet de falses aparences. Càlculs exhaustius intentant trobar una veritat final en uns censos i recomptes típica mostra de l'Estat que els va generar. Censos oportunistes amb preocupacions abans fiscals que demogràfiques, hiper o infravalorats en funció de les necessitats del recaptador de torn. Registres parroquials, alguns d'ells previs a la precabuda disposició trentina, que no s'allunyaven molt de les preocupacions que van impulsar els agents del fisc estatal. Tot plegat, forneix una base riquíssima de material documental, però, sobre la qual tota precaució heurística sempre resulta escassa.

Es així que hem optat per un altre camí. Els més grans dels historiadors que han girat els ulls envers el segle XVI han donat la seva opinió. Seria aquí massa llarg d'enumerar la llarga tasca de recerca, discussió i valoració que han desenvolupat G. Anes, B. Bennassar, R. Carande, P. Chaunu, A. Domínguez Ortiz, J.H. Elliott, H. Kamen, J. Lynch, J.P. Le Flem, J. Nadal, J. Perez, J. Ruiz Almansa, F. Ruiz Martín, J. Vicens Vives, etc. per citar solament alguns dels més coneguts i no allargar un estol brillant i ple de investigacions remarcables. Per tant, encara que el

tema de la quantia global de la població de la Espanya del segle XVI continui éssent un dels temes a solventar per la demografia històrica actual (2), l'intent que pretenem amb aquest apropament serà un altre notablement diferent. J.M. Pérez García el sintetitza amb precisió:

"...romper con la visión unitaria con que se acostumbra a ver la demografía española. Si bien se habla de una España demográfica para el siglo XVI, aunque con matices, para los siglos XVII y XVIII no existe esa unidad en modo alguno por lo que propugnamos plantear la cuestión por grandes areas y perfilar de una vez las Españas demográficas con sonoras diferencias tanto en lo que se refiere a los movimientos evolutivos de la población como en el de los comportamientos cualitativos empleados en su conjunto sin privilegiar tal o cual variable ." (3)

Entrem ja, sense més preàmbuls, a delimitar quins són els matisos que permeten donar carta de naturalesa a l'afirmació de què ni tan sols el segle XVI manifesta en la seva evolució un comportament demogràficament uniforme en el conjunt dels territoris peninsulars de la Monarquia dels Austries (4)

(2) Aquesta és l'opinió J.M. Pérez García exposada a "La historiografía en Demografía Histórica Española. Un estado de la cuestión" Manuscrito num. 8 Bellaterra 1990 pp 47 i 48 tot i matissar que el tema del debat sobre els censos ja ha portat a que " toda interpretación evolutiva de la población española en el Antiguo Régimen se vuelve posible a gusto del historiador de turno según las cifras que quiera tomar" cosa que fa imprescindible l'opció per altres vies de treball. En el cas d'aquest estat de la qüestió la tria es decanta per la valoració de la fragmentació regional i en el cas del conjunt de la tesi per aprofundir en un estudi de demografia urbana tan complexa i tan inexplorada encara a les nostres contrades.

(3) J.M. Pérez García "La historiografía en Demografía Histórica ." p. 48

(4) Conscientment hem deixat de banda els territoris il·lencs tant de Canaries com de Mallorca, per cenyir-nos exclusivament a l'espai peninsular, cosa que no implica ni de lluny que no s'hagi desenvolupat una important tasca de recerca sobre l'estat de la població i l'economia al llarg del segle XVI en aquests territoris fora de l'emmarcament peninsular. Pel que fa a Canaries caldria destacar dues vessants fonamentals de la recerca: d'una banda nombrosos articles dispersos sobre el problema dels fluxes migratoris, en particular cap a Amèrica, línia de la qual citarem alguns de destacats referits al període que ens ocupa i, d'una altra, estudis típics sobre la dinàmica demogràfica entre els quals cal citar: E. Aznar Vallejo La integración de las islas Canarias en la Corona de Castilla (1478-1520) Sevilla, 1983; S. Bonet "La villa de Gáldar en 1526" Museo Canario 1960; A. Borges El archipiélago Canario y las Indias occidentales Madrid 1969; "Aproximación al estudio de la emigración canaria a América en el siglo XVI" Anuario de Estudios Atlánticos num. 23 1977 pp 239-262; "Las primeras emigraciones a Indias desde las islas Orientales" II Coloquio de Historia Hispano-Canario-Americana 1977 pp 25-59; L. Fernández Martín, "Aspectos económicos administrativos y humanos de la diócesis de Canaries en la segunda mitad del siglo XVI" Anuario de Estudios Atlánticos num. 21 1975 pp 95-130; A. García Gallo "Los sistemas de colonización de Canaries y América en los siglos XV y XVI" I Coloquio de Historia Canario-Americana 1977 pp 425-442; M. Lobo Cabrera, Grupos humanos en la sociedad canaria del siglo XVI, Las Palmas 1976; La esclavitud de las Canarias orientales en el siglo XVI. Negros, moros y

2.1- GALICIA, EN ELS LIMITS DE LA SATURACIÓ.

Probablement, la zona geogràfica del territori peninsular que més mimada ha estat pels estudis de demografia històrica és Galícia. La qualitat i refinament metodològic de les investigacions plantejades té a més una important característica: la íntima vinculació que s'intenta sempre donar a les variables demogràfiques amb els ritmes d'una conjuntura econòmica, companya fidel del passeig transecular. La demografia no és l'únic factor a dissecionar des de la perspectiva de les monografies gallegues, sino que és la primera de les peces a interpretar per tal de seguir endavant en l'aprofundiment de la recerca sobre les continuïtats i transformacions progressives en la resta dels elements definidors de l'entramat estructural de les societats de l'Antic Regim (5). Aquesta primera constatació es fa directament evident en donar una ràpida ullada al contingut de les grans monografies de l'escola d'investigadors reconegudament capitanejada pel Dr. A. Eiras Roel, mestratge personal tan poc habitual en la resta de grups de recerca del territori peninsular. Monografies de tots sobradament conegudes, en particular les de la

cristianos. Las Palmas: 1982. M. Marrero: "Mercaderes flamencos en Tenerife durante la primera mitad del siglo XVII". IV Coloquio de Historia Canario-Americana: 1979. "Tazmia de la isla de tenerife en 1552". Anuario de Estudios Atlánticos num. 25: 1979. A. Millares Torres: Historia General de las islas Canarias vol. III. V: 1977. M. Marcos Martín: "La esclavitud en la ciudad de La Laguna durante la segunda mitad del siglo XV a través de los registros parroquiales". Investigaciones Históricas num. 2: 1980. pp. 5-35. F. Morales Padrón: "El desplazamiento a las indias desde Canarias". Museo Canario: 1950. L. Rosa i E. Serra: Vecindario de la ciudad de san Cristobal de la Laguna en el siglo XVI. La Laguna: 1949. Algunes referències puntuals sobre les Balears les adjuntarem en parlar de l'evolució dels territoris de la Corona d'Aragó.

(5)- A ningú no s'amaga: els mateixos membres de l'escola gallega així ho reconeixen que la influència francòfona, via Annales, de què tots se senten deutors, prové més directament del mestratge de Pierre Goubert amb el seu Ce-t mille provinciaux au XVIIIè siècle. Le Beauvais et le Beauvaisis. De 1600 a 1730. Paris: 1960, abans que de Louis Henry, coautor amb l'arxiver Michel Fleury de l'obra definidora del model de treball base que més ha enriquit les possibilitats d'anàlisi de la demografia històrica: el Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien editat el 1965 i que ja ha estat objecte de tres reedicions (1976, 1985).

primera fornada d'investigadors com siguin les de B. Barreiro Mallón i de J.M. Pérez García (6).

Però, la nostra directa preocupació aquí és fer balanç del que se sap sobre l'evolució poblacional del segle XVI demogràfic i, en aquest sentit, la investigació gallega té un gran i infranquejable dèficit. Si es revisa amb deteniment la cronologia dels seus més importants estudis, ens trobem amb la realitat de què el segle XVII i, més especialment, el segle XVIII ocupen el més destacat protagonisme en la recerca i en la construcció, posterior, del model demogràfic de la perifèria noratlàntica. Anem per parts

En primer lloc, el segle XVI. Parlàvem de dèficit perquè hi ha una doble mancança de base: l'absència de registres parroquials (7) i la precarietat i problemes metodològics que presenten les escasses fonts fiscals (8), censos i visites pastorals que es conserven. Això ha comportat una menor dedicació, no voluntària, a la recerca sobre l'evolució poblacional d'aquest segle. El poc que se sap, si de cas, forneix informació sobre les grans tendències d'evolució de la població, sense

(6)- B. Barreiro Mallón La jurisdicción de Xalías a lo largo del siglo XVIII. Población, sociedad y economía. Santiago 1973 i J.M. Pérez García Un modelo de sociedad rural en la Galicia costera: la Península del Sainés (Jurisdicción de La Lanzada). Santiago de Compostela 1979

(7)- Absència fonamental per a justificar -des de la gairebé militant aposta metodològica de l'escola-, la manca d'un major nombre d'estudis sobre el període. Com diu explícitament Pérez García: "Las investigaciones demográficas realizadas por el Departamento de Historia Moderna (...) han concebido desde un principio la exigencia de completar aquella metodología (método agregatiu) con la inclusión del método de reconstrucción de familias, al menos -dada la laboriosidad del mismo- en las investigaciones de más fuste. Porque creemos que no es posible explicar en profundidad los mecanismos de crecimiento y retroceso de las poblaciones antiguas sin recurrir al referido método." J.M. Pérez García, "Estado de los estudios demográficos en Galicia Siglos XVI-XVII" en V. Pérez Moreda y D.S. Reher (eds.) Demografía Histórica en España. Madrid, 1988 p. 297.

(8)- La crítica més rigorosa i minuciosa efectuada a un cens de l'època per a establir els límits de la seva qualitat heurística l'ha efectuada A. Eiras Roel comparant el famós Vernet de 1591, dit de Tomás González amb el Cens de Floridablanca de 1787 (a més de la "relación" del bisbat de Santiago de 1607 i el "padrón" de la província de Santiago de 1708) establint un model metodològic d'anàlisi comparada. Vegeu "Test de concordancia aplicado a la crítica de vecindarios fiscales de la época preestadística" Actas de las Jornadas de Metodología Aplicada de la Ciencias Históricas. III Historia Moderna. Santiago de Compostela 1975 pp. 361-386

que, pel moment, sigui factible l'estudi de comportaments lligats a la fecunditat, la mortalitat i la mobilitat dels individus. Entrem-hi amb més deteniment.

En conjunt, la tesi clàssica sobre la població gallega del segle XVI és la de J Ruiz Almansa (9), tesi que ha estat superada per les conclusions aportades per la investigació recent, tant en metodologia, com en valoració de les grans tendències de l'evolució poblacional (10). El balanç que aporta sobre el segle XVI, basat fonamentalment en el veinat de 1591, ha estat revisat en el sentit de constatar les evidents mancances que presenta aquesta primera important eina per a l'evaluació del conjunt de la població dels antics regnes de la península (11), cosa que, d'altra banda, no ha impedit que se'l continui considerant com el punt de partida per tal d'establir el balanç poblacional de les centúries següents (12)

(9) J. Ruiz Almansa. La población de Galicia (1500-1945. Documentos estadísticos y descriptivos de cada época. Madrid 1948

(10)- En paraules de J.M. Pérez García qui valora el caire "lleuger" i "impressionista" de la metodologia emprada per l'autor (vegeu "La historiografía en Demografía Histórica Española" p. 42 i 55-56) En qualsevol dels casos, a l'igual que l'obra d'A. Mejide Pardo, es pot considerar que tenen aquell indubtable valor de les obres pioneres que donen un fonament de partida a la discussió i, en el procés de replicar les seves mancances fomenten l'articulació de nous models interpretatius (vegeu també l'obra d'aquest darrer autor "La emigración gallega intrapeninsular en el siglo XVIII" Estudios de Historia Social de España Tomo IV, 1960 pp. 461-606

(11)- Eiras Roel és concident i cal deixar constància de la seva valoració per tal com posteriorment pot ser reproducible per altres territoris carents igualment de dades i on el veinat pot ser l'únic punt de referència conservat. Diu Eiras: "la fracción provincial del famoso 'censo de Tomás González' o vecindario de 1591 no ha podido resistir el rigor del test. La prueba de distribución de densidades le ha sido altamente desfavorable ofreciendo incluso una forma de distribución incompatible con todas las otras conocidas y las omisiones sistemáticas que hemos sorprendido en él a nivel de jurisdicción y más todavía las omisiones implícitas a nivel local aunque no nos hayamos detenido a señalarlas al detalle; habida cuenta de que afectan a un alto porcentaje de las 896 localidades de la provincia, no permiten esperar un diagnóstico favorable. En efecto, a partir de sus cifras se obtienen tasas inverosímiles de crecimiento hasta 1708 con frecuencias aberrantes y absolutamente inadmisibles, para un 60% del territorio provincial. Ello da por resultado una tasa global de crecimiento de nueve por mil anual (). Otros test provinciales como éste deberían confirmar o no los resultados del presente antes de seguir fundamentando conclusiones sobre la población española en una fuente que se nos ha revelado tan sumamente deficiente e incluso inservible." Vegeu A. Eiras Roel "Test de concordancia" pp. 379-380

(12)- Després de la demoledora crítica feta per Eiras Roel resulta, si més no, sorprenent comprovar que les quanties poblacionals del Cens de 1591 continuen éssent considerades com el punt de partida per a explicar les importants transformacions que durant els segles XVII i XVIII es produeixen en l'estructura demogràfica gallega. Probablement, la investigació sobre les societats pre-estadístiques ens obliga a un cert marge de "tolerància heurística" ja que res no es pot qualificar del tot com "inservible". Amb tot, els qui

Amb tot, 1591 és ja finals de segle XVI i, probablement, respira els aires de la següent centúria. Què podem dir, per tant, del cos, del llarg fluir d'aquest període que és objecte del nostre estudi?. Poques coses a part del que ens han desvetllat dues importants investigacions (13). A través d'aquests estudis una constatació sembla clara: el sis-cents es caracteritza per un evident avanç en el nombre dels homes i les dones que poblaven Galícia (14). Contràriament, no hi ha acord ni en definir quin sigui el punt d'inici de la tendència alcista, que alguns daten al voltant dels anys trenta del segle, ni en argumentar dates feaents del seu estroncament, malgrat que sembla ser que existeix un cert consens en considerar el 1569 com un moment perillós a causa de l'inici de cicles pestífers lligats, sovint, a crisis de subsistència de desigual difusió en el territori, cosa que permetria situar l'origen de la davallada en els anys 80, aproximadament. En absència de fonts que ens apropin als indicadors vitals, sembla que el debat pot quedar en una sempre problemàtica valoració de les taxes de creixement intercensal que, segons les aportacions de P. Saavedra i J.F. Gelabert semblen excessivament exagerades pel que se sap de les capacitats potencials reproductives de les societats antigues, encara que l'incentiu migratori sigui molt fort (cosa que en el període resta encara per evaluar) (15).

posteriorment l'han emprat sempre deixen constància de les limitacions puntuals que presenta el citat cens. Vegeu per exemple J.M. Pérez García "La demografía española peninsular del siglo XVIII: los modelos periféricos noratlántico y mediterráneo" Exemplar no publicat (1988) qui utilitza les dades (pp 1-2) però matitza l'abast de la seva validesa (p. 21 notes 2-3). També P. Saavedra Fernández "Algunos problemas que plantean las fuentes fiscales del Archivo General de Simancas referidos a Galicia" Homenaje a D. Manuel Lucas y D. Angel Rodríguez, Santiago de Compostela 1988.

(13)- J.E. Gelabert González Santiago y la tierra de Santiago (1500-1640), La Coruña 1982 y P. Saavedra, Economía, política y sociedad en Galicia: la provincia de Mondoñedo (1480-1830), Madrid, 1985.

(14)- La quantia podria fixar-se aproximadament amb data de 1591 en uns 125.718 habitants segons J.M. Pérez García.

(15)- J.F. Gelabert parla per a les rodalies de Santiago d'una taxa de creixement al voltant del 91% pel període comprès entre 1533 i 1591 i P. Saavedra aporta un valor de 81,5% per dates compreses entre 1510 i 1587 a l'antiga província de Mondoñedo. Ambdues taxes són excessives, segons la valoració de J.M. Pérez García. Si es mira bé aquesta postura concorda plenament amb el rebuig anteriorment citat, per part d'Eiras.

Per tant, de totes aquestes valoracions, es desprèn que les tendències de la població gallega durant el segle XVI foren marcadament similars a les de la Corona de Castella, pe! que fa a la cronologia, mentre que els ritmes del creixemnt van ser, si de cas, encara més potents fins a l'extrem d'arribar a fenòmens tan típics de les economies agràries del feudalisme tardà com són la sobreexplotació del sòl i la progressiva saturació demogràfica, lligada a l'estabilitat del creixement demogràfic des dels temps baix medievals (16) Les quanties del creixement atorguen a aquest territori la més elevada taxa de creixemnt intercensal de tota la Monarquia (17) En el llindar del segle XVII, Galícia ha definit ja un comportament diferencial que troba suport en la intervenció conjunta d'una sèrie de factors, el principal dels quals és l'absència d'un esfondrament demogràfic, comparable al de Castella en el període comprès entre finals del XVI i principis del XVII. Tot plegat és el que ha justificat que en J.M. Pérez García hagi pogut definir un model de comportament diferencial de la perifèria noratlàntica, amb fortes desigualtats interiors, peculiaritzat pel protagonisme de tres factors

Roel d'una taxa de creixement de 9 per mil derivada del "Censo de Tomás González". La nostra experiència personal ens fa estar plenament d'acord en la necessitat de revisar el cènre de les fonts de base per tal com fins i tot, en moments d'esplendor en el creixement poblacional com és el cas del segle XVIII en el conjunt general europeu escassament arriba a superar una taxa mitja de creixement anual superior al 1 per mil Per a una més àmplia contribució al debat vegeu M. Livi Bacci "La fecundidad y el crecimiento demográfico en España en los siglos XVIII y XIX" en D.V. Glass y R. Revelle (dir.) Población y cambio social. Estudios de demografía histórica Madrid 1976 pp 177-181 F. Bustelo "Las poblaciones 'estables' y su aplicación al siglo XVIII español" Actas de las I Jornadas pp 323-331 interpretacions ambdues obertament criticades per A. Eiras Roel a "Problemas demográficos del siglo XVIII español" España a finales del siglo XVII Tarragona 1982 p 19-21

(16)- Segons valoracions de M.X. Rodríguez Gaido "los síntomas de sobrepoblación que se observan a partir de la segunda mitad del siglo XV se refuerzan en la centuria siguiente sin que el clima de inestabilidad social creado por el enfrentamiento nobiliario en torno a los años 1480 o la serie de hambres y pestes que se suceden en determinados momentos del siglo XVI hayan contribuido de manera significativa a aliviar la presión demográfica. Por el contrario ésta se mantendrá pujante a pesar de los obstáculos que interpone la política señorial al desarrollo de las fuerzas productivas () Quizá la emigración evitó que el problema adquiriera características verdaderamente dramáticas en esta centuria que marca el inicio de la Edad Moderna." (Señores y campesinos en Galicia. Siglos XIV-XVI, Santiago de Compostela, 1976 p 58)

(17)- Vegeu el resum quantitatiu avaluat per F. Ruiz Martín i resumit en el quadre num 2 que dona a Galícia un creixement absolut de 241 mil habitants passant de 263 a 504 mil amb una taxa de creixement intercensal de l'ordre d'un 1,07%, seguida amb distància per l'0,3% de la potent regió de Castella i Lleó i el ja llunyà 0,82% de la vinya Astúries

específics: la introducció de la producció de blat de moro (els canvis productius precedeixen als poblacionals), el dèbil impacte de les crisis de mortalitat que escassament dupliquen la mortalitat ordinària i la presència d'un model demogràfic modern en dates avançades del segle XVII (18). La peculiarització d'aquestes fases queda, però, fora del nostre camp de mira en aquesta revisió. Ens quedem, no obstant, en el sostre de la península: País Basc i Navarra seran a partir d'ara els nostres objectius.

2.2- PAIS BASC I NAVARRA, UNA TRAJECTÒRIA PAUSADA.

Les dues comunitats forals que delimiten l'espai geogràfic del nord peninsular presenten també unes peculiaritats específiques pròpies. Ambdues no han estat encara objecte d'un pla sistemàtic de recerca per tal d'esbrinar, de manera exhaustiva, les tendències i grans línies de l'evolució del poblament en els temps moderns i, més concretament, en el segle XVI. Com gairebé sempre, el primer i evident entrebanc és la problemàtica que ofereixen les fonts documentals a disposició de l'investigador

En el cas del País Basc i Navarra, la primera constatació a fer és la destacada presència de recomptes de tipus fiscal que poden ser susceptibles d'oferir les línies generals de l'evolució del poblament. No es pot deduir de manera directa que el règim foral condicioni la preocupació per controlar el nombre de focs a fiscalitzar en tot el territori, però, segur que alguna cosa hi té a veure. E. Fernández de Pinedo deixa ben clara la

(18)- Vegeu l'article, abans citat, on es defineix el "modelo avanzado de la España periférica noratlántica" sota el títol de "La demografía española peninsular del siglo XVIII" especialment, p. 12-16 incorporant, a més, quadres síntesi molt interessants

necessitat ineludible de revisar les quanties derivades d'aquestes fonts documentals per motius ben diversos, quan diu que:

"... las cifras demográficas de que disponemos para los siglos XVI y XVII están sujetas a todo tipo de críticas: datos redondeados - cuando existe un recuento pueblo a pueblo-, cifras globales, unas veces en fuegos, otras en vecinos, unas de origen fiscal otras eclesiástico..., a todo lo cual hay que añadir dificultades de distinta índole. Así, en Vizcaya las diferencias de régimen jurídico tenían su repercusión censal: en las villas, ciudad y encartaciones regia el criterio castellano (...) mientras que en la Tierra Llana y Duranguesado se contaba por fuegos (...). Estos obstáculos, la ausencia de originales detallados y las listas incompletas hacen muy problemática la averiguación del nivel demográfico alcanzado a lo largo de los siglos XVI y XVII con los recuentos por ahora utilizables.." (19)

Si els recomptes sembla ser que posen les coses difícils, les fonts parroquials no ho fan gaire més fàcil. En aquest terreny, la notable absència de registres fiables en les dues primeres centúries de la modernitat imposa serioses dificultats als investigadors, cosa que està íntimament lligada a l'absència de treballs que hagin utilitzat el mètode de reconstrucció de famílies per ampliar l'abast de la recerca en demografia històrica qualitativa (20). Així les coses, s'ha fet imprescindible cercar elements d'anàlisi en altres indicadors, sovint de tipus indirecte, com siguin els increments en el nombre de parroquies, les dates de fundació de viles, els eixamplaments urbans, la incidència dels cicles pestilents, aspecte

(19)- E. Fernández de Pinedo Crecimiento económico y transformaciones sociales del País Vasco (1100-1850), Madrid 1974 pp 13-14

(20)- La Universitat de Deusto ha endagat una àmplia tasca de recerca a través de tesis de llicenciatura dirigides en una primera etapa pel professor M. Basas Labast de la recerca no ha comportat modificacions substancials en el que ja se sabia perquè no hi ha hagut una paral·lela tasca de difusió. Tenim constància de l'existència d'unes vint-i-cinc tesis, quatre de les quals semmarquen en l'àmbit cronològic del segle XVI. Aquestes són: I. Armañolas Sangroniz, Marquina y Jemein (1570-1850). Algunos aspectos sociales y demográficos, (s.f.), I. Blanco Paredes, Evolución demográfica del valle de Ayala (1550-1850) (s.f.) S. Sánchez Valle, Estudio demográfico del valle de Orozco en los siglos XVI, XVII y XVIII (1974) i L. Trancón Alonso, Población y sociedad de Ayala desde fines del siglo XVI a hasta 1650 (1973)

aquest sobre el que més incís han fet algunes obres, en particular de Navarra, de caire bàsicament descriptiu o de recull documental (21).

Fent balanç de la tasca de recerca desenvolupada fins el moment present, cal dir que són tres les grans obres interpretatives de la trajectòria d'evolució sòcio-econòmica dels temps moderns al País Basc, obres totes en què els aspectes pròpiament demogràfics no són els grans protagonistes, sino parts de la interpretació global. Ens estem referint a les investigacions d'E. Fernández de Pinedo, P. Fernández Albadalejo i L.M. Bilbao Bilbao (22).

A partir del balanç del que ens aporten les distintes panoràmiques traçades, és possible avaluar els ritmes i les oscil·lacions per tal de fixar punts de comparació amb la resta dels territoris peninsulars. Si nombroses són les diferències que hi ha entre els regnes de la Monarquia, no menors són els matisos que configuren la vida interior de cadascun d'ells. L'evolució demogràfica del País Basc al llarg de la modernitat és complexa i heterogènia. Interior i costa són dues adequades referències a l'hora de justificar els perquès de certs ritmes. En aquest sentit, podem comprovar com, en aquests anys, es redistribueix el pes demogràfic entre cada una de les diverses àrees del territori basc, cosa

(21)-J. Viñes Ibarrola Una epidemia de peste bubónica en el siglo XVI. Pamplona 1947. i Euzkiena "Relación de la peste de esta ciudad de Pamplona del año 1599" Príncipe de Viana 1946. J.J. Arazuri "La peste en Pamplona en los tiempos de Felipe II" Príncipe de Viana 1974. J.L. Orella y Unzué "El Cardenal Diego de Espinosa, consejero de Felipe II, el monasterio de Irujo y la peste de Pamplona de 1566" Príncipe de Viana 1975. F. Idoate "Epidemia de peste bubónica de 1599" y "Peste de 1565" Rincones de la Historia Navarra Tomo I y III 1979. E. Orta Rubio "Nuevas aportaciones al estudio de las pestes en Navarra. La epidemia de 1597-1602" Príncipe de Viana 1980. "Nuevas aportaciones al estudio de las pestes en Navarra (II). Siglos XVI y XVII" Príncipe de Viana 1981.

(22)- E. Fernández de Pinedo Crecimiento económico. P. Fernández Albadalejo La crisis del Antiguo Régimen en Guipúzcoa 1766-1833. cambio económico e historia. Madrid 1975. i L.M. Bilbao Bilbao Viscondes 1450-1720. Un crecimiento económico desigual. Tesis doctoral inédita. Salamanca. Universidad de Salamanca, 1976. Valgui aquí dir que probablement, algunes de les vies més consolidades de recerca sobre els temps moderns estan proposades des de diversos departaments d'història econòmica, en aquest cas la tasca de Felipe Ruiz Martín des de la Universitat de Salamanca ha estat crucial a l'hora d'endegar una via concreta de treball, sempre amb un enfocament metodològic específic sobre el passat històric del País Basc.

que es manifesta en la pèrdua de pes específic, no sempre de població, de les ciutats pesqueres i manufactureres de la costa biscaïna, davant la consolidació de l'interior rural alavés. Cal tenir sempre present la importància i protagonisme de les transformacions productives en el moment de mesurar els creixements poblacionals

En línies generals, sembla ser que la població basca es va mantenir en uns nivells estables des de la Baixa Edat Mitja fins els inicis del segle XVIII, moment a partir del qual es produí un obert i continuat creixement poblacional, tal i com demostra E. Fernández de Pinedo (23). Cal, però, delimitar millor les tendències. Pel que fa al segle XVI, el País Basc presenta una evolució que es pot compartimentar en dues etapes principals. La primera meitat de la centúria, en recollir l'estabilitat baix medieval, fou un període de clar expandiment que no es va estroncar ni tan sols amb l'aparició de cicles pestilents (1507, 1517, 1530) i alguna que altra notable sequera i fam (1506). Ratifiquen aquest auge fets materials com la duplicació de parròquies, la fundació de noves esglésies o l'ampliació del nucli urbà de Bilbao, entre altres indicadors (24). Malgrat tot, prenent 1570 com a data significativa, l'auge s'estroncà. La pesta de 1564-68 va marcar un canvi, tant demogràfic com social, i permet parlar de ruptura i de divisió clara entre expansió i contracció. Els indicadors eren prou evidents.

"...para Alava la peste de 1564 es el primer sintoma que después se generaliza a todo el pais a través de las malas cosechas que se anudan en las proximidades de los años ochenta, los conflictos marítimos y la ruptura del eje atlántico y, como culminación, el difícil decenio de los años noventa, que termina con la peste atlántica.

(23)- Segons aquest autor, el període entre 1745 i 1857 és testimoni d'un significatiu increment de població, tal i com queda reflectit en l'avaluació d'ivada de les fonts fiscals que es conserven. Així, Biscaia passa de 83.590 habitants a 160.579; Guipúscoa de 108.690 (1768) a 156.493; i Alava de 55.150 a 96.398. Vegeu E. Fernández de Pinedo, *Crecimiento económico*, pp. 78-152.

(24)- E. Fernández de Pinedo, *Crecimiento económico*, pp. 15-16.

Todos ellos rompen definitivamente la tendencia expansiva de la población vasca" (25).

Tot plegat, va fer que les tres primeres dècades del segle XVII, com justifica L.M. Bilbao, fossin un període de clara contracció, "especialmente trágico" (26), tant en termes demogràfics com productius, que no se superà fins ben entrat el XVIII, moment en què es consolidaren clarament els comportaments diferencials de les tres províncies basques. Si revisem, en l'estat actual dels nostres coneixements, l'evolució del total poblacional derivat de l'anàlisi de les xifres censals (27), comprovarem la línia d'esmoreiment que presideix l'evolució transecular des de principis del segle XVI fins el període 1704-1724. Així, Alava perd població (de 72 715 habitants a 52 790), Guipúscoa en guanya (de 70 000 a 94 785) i Biscaia es manté gairebé estable amb una lleugera tendència a la baixa (de 69 860 a 68 860), quanties significatives de les diferències internes abans esmentades. Si revisem l'evolució conjunta, els totals parlen d'una clara atonia en els ritmes, ja que, per el mateix període, les xifres totals palesen un augment poblacional sota mínims: es passa de 212 570 habitants a 216 435 (28).

(25) J.L. Hernández Marco y S. Piquero Zarauz "Informe sobre el estado de la cuestión demográfica vasca" en Demografía Histórica, p. 344

(26) L.M. Bilbao y E. Fernández de Pinedo "La evolución del producto agrícola bruto en la llarada alavesa 1611-1813" A.P.U.M.D.H. pp. 109 i 126

(27) Sempre ho haurem de tornar a repetir en el moment de parlar d'avaluacions sobre els totals poblacionals a partir dels censos: la discrepància pel que fa als criteris emprats en la tria del coeficient multiplicador. En aquest cas, L.M. Bilbao proposa 5 per les províncies de la costa i per Alava 5 al XVI i 4,6 al XVIII. Fernández de Pinedo pel segle XVI dóna solament el nombre de veïns sense transformar-los en habitants i pel XVIII utilitza un coeficient de 4,34 per acabar. Fernández Albadalejo proposa 5 pel XVI de Guipúscoa.

(28) El recull de les xifres prové del recull sintètic aportat per J.L. Hernández Marco y S. Piquero Zarauz "Informe sobre el estado de la cuestión" p. 343. Segons F. Ruiz Martín els totals evolucionarien entre 1530 i 1591 de la següent manera: Guipúscoa de 67 500 a 75 000 amb una taxa de creixement intercensal de l'ordre de 0,18%, Alava de 50 093 a 65 604 amb una taxa de 0,5%, Biscaia passa de 65 000 a 72 500 amb una taxa de 0,17%, taxes en conjunt el suficientment baixes com per a detectar l'esmoreiment dels comportaments de la població. Vegeu F. Ruiz Martín "La población española al comienzo de los tiempos modernos" Cuadernos de Historia. Anexos de la revista Hispania num. 1, 1967 p. 199

En síntesi, el segle XVI al País Basc és un període de creixement tranquil i moderat, que s'estronda de manera molt violenta cap a finals de la centúria, moment que marcarà la pauta d'un molt crític segle XVII en què el pols del creixement no apareixerà en pràcticament cap de les diferents àrees del territori.

Navarra no s'allunya en excés d'aquesta trajectòria. Les diferències internes entre les diverses àrees d'agrupament territorial, les "merindades", són palpables, tot i que no amaguin l'existència d'una línia comuna d'evolució. El període s'inicia amb un fort impacte de la Pesta Negra (29) que, amb diferències espaials concretes, va comportar un descens de la població entre un i dos terços del total. A partir d'aquest punt de partida, certament baix, es comprova una lenta i efectiva recuperació (30). La fonamentació del creixement està directament imbricada amb canvis productius força significatius que s'expressen en dues direccions: major obtenció de ferro (31) que provoca un notable auge de les ferreries (32) i expandiment de l'agricultura i la ramaderia, que inicia un obert procés d'ocupació de terres no utilitzades amb anterioritat (33). Aquest creixement econòmic, superador de la forta crisi baix medieval, comportarà una densificació de la població i, segons A. Floristán

(29)- L'impacte de les pestes en tota la zona navarresa es un fet el suficientment evident com per a fer pensar que la seva situació geogràfica era un condicionant evident de la facil difusió del contagi; per la seva directa relació històrica tant amb la zona catalano-aragonesa com amb el sud francès tan lligat als destins demogràfics del territori peninsular proper. Vegeu sobre el particular B. Bennisar Recherches sur les grandes épidémies dans le Nord de l'Espagne a la fin du XVI siècle (Problèmes de documentation et de méthode) Paris 1969

(30)- Són fonts documentals de referència ineludible per a tal verificació el recompte parcial de veïns de 1501 i el "apeo de fuegos" extès per a tot el territori navarres de 1553 data idèntica al principal dels fogatges catalans

(31)- J.C. Jiménez de Aberasturi. "Aproximación a la historia de la comarca del Bidasoa. Las Cinco Villas de la Montaña de Navarra en la Edad Media". Príncipe de Viana, num. 263 1980 pp 263-410

(32)- A. Floristán Imizcoz. La merindad de Estella en la Edad Moderna. los hombres y la tierra. Pamplona, 1982

(33)- A. Arizcun Ceja. Economía y sociedad en un valle pirenaico del Antiguo Régimen. Baztan 1600-1841, Pamplona, 1988, pp 65-70

Imizcoz, una duplicació de la població total de Navarra. Les taxes de creixement anual en són una bona prova: de 1501 a 1553, a la merindad de Sangüesa un 0,67% i a la d'Estella un 1,04% i a la Vall de Baztán, entre 1427 i 1553, un 0,64%, que és producte d'una triplicació en el nombre de focs (de 223 a 698) (34). En el cas de la Barranta, el punt de partida de la informació el tenim en l'apeo de 1553, data significativa perquè el volum de focs consignats suposarà el tope més elevat de les dues centúries, ja que no es tornarà a recuperar fins 1725 (35)

Aquesta darrera xifra ens ha apropat ja a l'inici dels conflictes. On es troben els límits del creixement? No hi ha respostes unànimes ni en cronologia, ni en causalitat, ni en l'abast. El darrer terç del segle XVI es correspon, a l'igual que en el País Basc, amb el desenvolupament d'un greu cicle pestilent que, si més no, desestabilitza el creixement (36). Es calcula en un 7,5% aproximadament la pèrdua de població a Navarra fins a 1620 i, si prenem casos concrets, la situació queda amb clares diferències locals, ja que si bé el Baztán creix lleugerament en un segle (de 698 a 738 focs amb una baixa taxa del 0,06% d'increment anual), la Barranta veu reduir-se el nombre de focs gairebé a la meitat (entre 1553 i 1637 es passa de 1.436 a 675). Paralització, retrocés, estagnament, crisi són tots qualificatius emprats pels diferents investigadors a l'hora de peculiaritzar el període, sense un acord clar a l'hora de definir l'abast (37). Manquen estudis comparatius per a tota la

(34) A. Arizcun Ceia, Economía y sociedad en un valle pirenaico, p. 68

(35) A. García-Sanz Marcotegui, Demografía y sociedad de la Barranta de Navarra (1760-1860), Pamplona 1985 p. 183

(36) La cronologia de les pestes de finals del segle XVI és suficientment explícita per donar carta de naturalesa al desenvolupament d'un cicle de decadència. Segons A. Arizcun (p. 69), la periodicitat és la següent: 1558, 1560, 1564-65, 1568, 1571-72, 1579-82 i 1586 i, amb tal continuïtat, la possibilitat de la recuperació, en termes d'una economia d'Antic Règim, és realment difícil.

(37) Diu A. García-Sanz que la crisi demogràfica de Navarra va ser de menor entitat que a altres parts de la Monarquia i, endemés, la recuperació es va iniciar en dates més avançades, a l'època dels darrers Austries, comprovació que ratifica, en aquest àmbit geogràfic, la tesi apuntada per J. Nadal al pròleg de l'obra

Monarquia que posin en relació les xifres d'evolució de tot el territori. En el cas navarrés, cal pensar que, tot i la davallada notable de la població, estanca.nent és un tret definidor molt millor que crisi. Les pestes van deses'abilitzar, però no van interrompre la línia de creixement, ja que els mate.xos indicadors demogràfics permeten constatar que, ja en el darrer terç del segle XVII, s'inicià la recuperació. Si la trajectòria poblacional de les terres del nord deixa una porta oberta a les potencialitats de la recuperació, les terres del centre, el regne de Castella, veuran com el pas de l'esplendorós segle XVI les deixa en un estat de pauperisme i de misèria de molt més difícil recuperació i de molt més dura incidència.

2.3- EL REGNE DE CASTELLA, ENTRE LA REALITAT I EL DESIG.

Ampli, poderós i extens és l'abast del paisatge a través del qual iniciem ara el recorregut. Castella és el centre del món en aquest crucial segle XVI. Grandeses i misèries troben el seu punt de justificació des del moment en què són producte de la més gran maquinària política que els ulls de les civilitzacions occidentals podien copsar en aquells temps d'aventures i d'incerteses, d'ambicions i de malsons. Castella és i ha estat, per extensió, el punt clau definidor de la vida dels peninsulars del segle XVI. L'esmoreiment dels territoris perifèrics li permet acumular tot el

de V. Pérez Moreda sobre la mortalitat a l'Espanya interior. Tot plegat, no va est'abviar a la Barranta el patiment d'una crisi 'muy grave' (Vegeu A. Garcia-Sanz Economía y sociedad de la Barranta, p. 182 i J. Nadal 'Prólogo' a V. Pérez Moreda, Las crisis de mortalidad en la España interior. Siglos XVI-XIX, Madrid 1980 p. 9). Les matritzacions d'altres autors són, tal vegada, igual de sucoses: així, A. Fioristán Samanes justifica que a la merindad de Sangüesa i a Pamplona no hi va haver crisi, que a la Ribera, les pèrdues van ser desiguals i a la merindad d'Ollite molt sospitoses. A Fioristán Imizcoz parla d'estagnament a Tierra Estella, mentre que E. Orta Rubio és coincident amb A. Garcia-Sanz en la verificació d'una forta crisi (Vegeu el resum de les diferents valoracions, que no amaguen en cap dels casos la comprovació d'una recuperació en dates avançades, a A. Garcia-Sanz Marcotegui, 'El estado de la cuestión en la demografía histórica Navarra desde el siglo XVI hasta el presente', Demografía Histórica, p. 329).

protagonisme, paper que la historiografia no ha menystingut en el moment de traslladar-se a aquest decisiu període històric. Castella, amb tot, no és una unitat, sinó un conglomerat de peces que, afectades pels mateixos incidents, respiren de manera autònoma en funció de la peculiar trajectòria conformada en un llarg passat històric encara escassament conegut.

Van ser molts els segles que va durar la feina de la conquesta del territori a l'invasor musulmà, van ser molts els esforços que les classes dominants, els cavallers (en el sentit típicament guerrer del terme), van esmerçar en l'organització de l'empresa bèl·lica i moltes les vides que va costar de la majoria silent. Tot plegat, havia de deixar una inesborrable empremta en la manera d'entendre la convivència social de les gentes de l'època. A més, un cop acabada la tasca, nous projectes, noves empreses es van posar en mans d'aquest poble acostumat a la batalla. L'aventura marítima, la conquesta de nous móns va donar novament sortida a tota aquesta cosmovisió guerrera, va nodrir de nous recursos la migrada potència econòmica d'un Imperi que aspirava a ser tingut com a tal, va omplir de somnis la dura realitat d'alguns dels homes i les dones de l'època i va ser, a la vegada, el "coup de grâce" d'un bell miratge.

Té, tot plegat, alguna cosa a veure amb l'evolució de la quantia global dels homes i les dones d'aquest territori? Sens dubte, ja que l'"auge i decadència" (38) d'aquest imperi no és pot entendre de cap de les maneres sense tenir present l'evolució dels efectius poblacionals en moviment simultani als signes econòmics i socials de tals processos històrics. És més, la importància fonamental que adquireix l'avaluació de la

(38)- A. Garcia Sanz juga amb tots aquests conceptes a un article de títol força significatiu "Auge y decadencia en España en los siglos XVI y XVII. Economía y sociedad en Castilla", Revista de Historia Económica, Año III, núm. 1, Madrid, 1985, pp. 11-27

quantia de les persones ha fet que aquest hagi estat un camp, en certa mesura, privilegiat de la recerca i on, en els darrers anys, s'han operat els canvis més sensibles (39).

Cal delimitar les grans línies d'evolució. El punt de partida, malgrat la seva capital importància històrica resta encara notablement sumit en l'incògnit. Res no se sap amb precisió de les gents de la Baixa Edat Mitja. Els estralls de la Pesta Negra, com a gran fenomen demogràfic de l'època, encara no han estat avaluats amb precisió, malgrat que ja s'hagin ofert algunes inicials valoracions sobre la incidència del fenomen, que alguns jutgen com a causa d'una gravíssima depressió demogràfica (40), mentre que altres consideren que la llevetat de l'escomesa pestífera va permetre consolidar les bases humanes que suplantaran el vell domini de les potències mediterrànies (41) i, en qualsevol dels casos, la recuperació posterior, potser encara més important, roman en la foscor (42). A més a més, hi ha altres conflictes encara oberts a debat. Cal

(39)- En paraules de J.I. Gutiérrez Nieto, "De la expansión a la decadencia económica de Castilla y León. Manifestaciones. El arbitrio agrarista". El pasado histórico de Castilla y León. Vol. II. Edad Moderna. Burgos, 1983, p. 13

(40)- Segons J. Vicens Vives Manual de Historia Económica de España. Barcelona, 1985⁸, p. 301

(41)- P. Vilar utilitza per a definir-ho expressions tan significatives com "expansión demográfica en los siglos XIV y XV", "sociedad desbordante de vitalidad, rica en hombres y energía" o "Castilla se apresta a tomar en su mano las riendas del mundo" ("El declive catalán de la Baja Edad Media. Hipótesis sobre su cronología" en Crecimiento y desarrollo. Reflexiones sobre el caso español, Barcelona, 1980⁴, pp. 252-331). Sentències profundament diferents en el to a les que li serviran per caracteritzar la decadència posterior d'al segle XVII (en el mateix llibre "El tiempo del Quijote", pp. 332-346)

(42)- Algunes de les obres clàssiques encara que no suficientment concloents sobre el tema són: C. Verlinden, "La grande peste de 1348 en Espagne. Contribution à l'étude de ses conséquences économiques et sociales", Revue Belge de Philologie et d'histoire, XVII, 1-2, 1938; J. Sobrequès i Callicó, "La peste negra en la Península Ibérica (siglo XIV)" i E. Mitre Fernández, "Algunas cuestiones demográficas en la Castilla de fines del siglo XIV" ambdós a Anuario de Estudios Medievales, núm. 7, 1970-71; A. Ubieto, "Cronología y desarrollo de la Peste Negra en la Península Ibérica", Cuadernos de Historia. Anexos de la Revista Hispánica, núm. 5, 1975. Investigacions més recents han ampliat les perspectives a través d'anàlisis documentals i d'estudis sobre àrees geogràfiques més restringides, així, per exemple, A. Rucquoi, Valladolid en la Baja Edad Media, Valladolid, 1967; J.M. Jiménez Muñoz, "Noticia sobre pestes en el reino de Castilla (1478-1494)", Cuadernos de historia de la medicina española, XIII, 1974, o S. Aguadé Nieto, "Crisis de subsistencias, rentas eclesíasticas y caridad en Castilla en la segunda mitad del siglo XV", En España Medieval. Estudios en memoria del profesor D. Salvador de Moxo, Vol. I, 1982.

aprofundir en la controvèrsia sobre el significat de l'acabament de la conquesta a l'invasor musulmà i en els conflictes posteriors implicats. Així, per exemple, la necessitat o no de la uniformització religiosa, amb tots els malestars, polèmiques i, fins i tot, guerres que va comportar; la dualitat expulsió-re població com a factor generador d'una no sempre acceptada mobilitat humana; la repercusió econòmica i social del descobriment, amb especial atenció a la continuada sagnia demogràfica que va propiciar, paral·lela a un dur estat de misèria i opresió senyorial i estatal -via fiscalitat- en què vivien la gran majoria dels castellans de l'època; són temes clau en la vida quotidiana de les gentes del segle XVI castellà que encara han de donar peu a una molt llarga tasca de recerca i discussió, en funció d'unes no sempre disponibles possibilitats documentals.

Si parlem de fonts documentals, cal parlar de riquesa (43)

Les sèries conservades a Simancas -en particular els expedients d'Hisenda-, a l'Arxiu Històric Nacional i als diversos arxius locals, tant eclesiàstics com administratius, forneixen una base documental profundament sòlida per tal de permetre avançar en la caracterització al detall de les anades i vigudes de la conjuntura demogràfica. Així com, en la gran majoria del territori peninsular, la documentació d'aquest període és escassa, en el cas de les castelles, és rica en informació, diversificada en procedència i plural en continguts. P. Chaunu afirma que la qualitat de la documentació que es conserva de cada període històric és producte d'un fet global de civilització (44) i, sens dubte, les fonts castellanes ens estant parlant ben a les clares de la seva supremacia humana i material en

(43)- Vegeu per a una revisió global: M. Martín Galán, 'Fuentes y metodos para el estudio de la demografia histórica castellana durante la Edad Moderna', *Hispania*, XLI, num 148, 1981, pp 231-325 i, també, per una tipologia concreta, J.L. Martín Galindo, 'Los expedientes de Hacienda del Archivo de Simancas', *Estudios Geográficos*, 1956

(44)- P. Chaunu, 'Reflexions sur la demographie normande', *Hommage a Marcel Reinhard. Sur la population française au XVIIIe et au XIXe siècles*, Paris, 1973, p 96

comparació amb els recursos de les perifèries. La gran majoria dels censos generals que forneixen dades per a l'estudi dels contingents poblacionals del conjunt del territori peninsular adquireixen el millor de la seva qualitat quan es refereixen a la Corona de Castella.

No ens enganyem, però. La finalitat principal de controlar el conjunt de la població "pechera", és a dir, la utilitat fiscal, fa que els qui han de pagar siguin els millor referenciats. Des del Cens de Quintanilla de 1482 amb finalitats d'allistament militar, fins a l'anomenat "Censo de Tomás González" de 1591 (45), passant pels recomptes elaborats als voltants de 1530 o les "Relaciones Topográficas" de 1575 (46) entre altres, la base documental per a avaluar l'evolució poblacional és àmplia, encara que no exempta de gravíssimes ombres. Cap dels censos és totalment fiable (47), alguns presenten desequilibris en funció de les zones que estudien, altres estan inflats com el de Quintanilla; cap d'ells no ha estalviat el problema de definir un coeficient multiplicador per tal de transformar els veïns o els focs en nombre global d'habitants (48). Pel que fa als padrons locals, més

(45)- Tomás González, arxiver de Simancas es va encarregar de la recopiació de les dades d'un cens, elaborat al llarg de diversos anys, que s'ha conservat amb el seu nom i que és una de les eines documentals més útils pels modernistes per tal d'avaluar l'estat de la població, en particular dels dominis castellans a finals de segle. Vegeu Censo de la población de las provincias y partidos de la Corona de Castilla en el siglo XVI. Con varios apéndices para completar el resto de la península en el mismo siglo y formar juicio comparativo con la del anterior y siguiente, según resulta de los libros y registros que se custodian en el Real Archivo de Simancas. Madrid, Imprenta Real, 1829

(46)- L'estudi més famós sobre les "Relaciones" és el que va efectuar N. Salomon en la seva obra La vida rural castellana en tiempos de Felipe II Barcelona 1973

(47)- Cap dels autors de monografies o d'estudis d'àmbit més general no s'estalvia de comentar les irregularitats de les fonts censals. Alguns apliquen tests de concordància a través de la comparació amb les taxes de natalitat, altres avaluen la possibilitat real de que pugui haver esdevingut una concreta evolució de la població en funció de xifres de vegades inflades, de vegades migrades. A nivell general no hi ha uniformitat en què el cens d'una data en concret hagi estat elaborat amb la mateixa fiabilitat per a tot el territori, la qual cosa invalida la sempre necessària comparació, si més no, dins l'àmbit regional. Considerant que la major part dels estudis sobre l'evolució de Castella es fonamenten en els censos, no és un problema gens negligible.

(48)- Article permanentment citat al respecte és el de F. Bustelo, "La transformación de vecinos en habitantes, el problema del coeficiente", Estudios Geográficos, 1973, pp. 154-164 i també una relativament recent aportació de M. Martín Galán, "Nuevos datos sobre un viejo problema: el coeficiente de conversión de vecinos en habitantes", Revista Internacional de Sociología, núm. 43, 1985, pp. 593-633. Les discussions arbrades aquesta qüestió arriben a tocar un cert punt d'esterilitat. La necessitat sentida per tots d'adaptar-lo a les condicions socio-econòmiques de base, juntament a les oscil·lacions de la conjuntura, fa que cada autor trobi

ajustats a la realitat, la possibilitat d'establir comparacions es fa notablement difícil per la manca de coincidència en les cronologies d'elaboració i per la diferent quantia de recomptes elaborada en funció de les necessitats de cada ciutat. Per acabar, els llibres sacramentals han permès darrerament perfilar molt millor els ritmes poblacionals. El gran problema és que no es conserven de manera uniforme al llarg del segle XVI i que, si bé els registres de baptismes i nupcialitat són més nombrosos (49), els de mortalitat presenten nombrosos buits i greus problemes heuristics (50). La gran majoria de les monografies elaborades amb posterioritat al model establert per B. Bennassar en el seu Valladolid (51) han tingut com a recurs ineludible en l'anàlisi demogràfica els anomenats "quinquilibris" per tal de simultanejar l'avaluació global via censos amb l'anàlisi de la fluctuació conjuntural. Amb tot, cal constatar aquí que a diferència dels models francesos, les monografies castellanes no han aprofundit en excés en la reconstrucció de famílies (52), per tal com el fil

elements raonables per defensar la utilització d'un o altre coeficient numèric. Tot plegat sense menystenir el fet de que moltes de les opcions inclouen elements de correcció davant censos on es constaten diversos tipus de mancances en l'enregistrament dels individus (unes vegades manquen els religiosos altres els nobles altres els moriscos etc). Seria aquí excessiu fer un recull de tot el que s'ha escrit sobre la qüestió i la manera com cada investigador ha resolt el tema. Penseu que en l'estat actual de la recerca interessa més l'avaluació dels canvis poblacionals abans que trobar una precisa i exacta quantia d'habitants. En aquest sentit, la xifra original del recompte en veïns o focs pot ser suficientment significativa sense sotmetre-la a cap tipus de reconversió. Probablement queden ja poques coses a dir sobre la xifra de la població de l'Espanya del segle XVI i molt a precisar sobre les bases d'unes concretes evolucions.

(49)- Per a una avaluació de l'entitat i utilitat d'aquests recursos vegeu J. Nadal: 'Actes de baptêmes mariages et sépultures dans divers pays Espagne' Annales de Démographie Historique 1972 pp 241-248

(50)- Per a un estudi més aprofundit de llurs possibilitats i límits vegeu V. Pérez Morea: Las crisis de mortalidad en la España interior (Siglos XVI-XIX) Madrid 1980 pp 25-44

(51)- B. Bennassar: Valladolid en el siglo de Oro. Una ciudad de Castilla y su entorno agrario en el siglo XVI Valladolid 1989²

(52)- Des d'aquesta vessant metodològica tres són els principals estudis elaborats fins el moment present: J.R. Hernández Fernández: Evolución demográfica de un pueblo de las cercanías de Madrid durante el Antiguo Régimen. San Sebastián de los Reyes Tesis de licenciatura Madrid Universidad Complutense 1981 Facultad de Geografía e Historia; J. Soler Serratoza: Una localidad rural de Castilla la Nueva en el Antiguo Régimen aspectos demográficos y sociales de Los Molinos 1600-1729 Tesis de licenciatura Madrid Universidad Complutense 1981 Facultad de Ciencias Políticas i Sociología (tesi amb una síntesi publicada 'Demografía y sociedad en Castilla la Nueva durante el Antiguo Régimen: la villa de Molinos 1620-1730' Revista española de Investigaciones Sociológicas num 32 1985 pp 141-190); D.S. Reher: Historia demográfica y social de la ciudad de Cuenca en la Edad Moderna, Tesis doctoral inédita Madrid Universidad Complutense 1983 Facultad de Geografía e Historia

conductor principal dels estudis ha estat l'intent de copsar les peculiaritats i característiques de les estructures econòmiques i socials que van servir de suport a la construcció, primer, i a la fallida, després, de l'Espanya Imperial, perspectiva d'anàlisi que ha donat una certa coherència als enfocaments dels més importants estudis d'història local i regional que han intentat ampliar les aportacions fonamentals de les grans obres clàssiques de síntesi:

És, en aquest punt, on cal iniciar ja el balanç sobre l'evolució demogràfica del territori de les Castelles. Si tinguéssim que peculiaritzar algunes característiques globals a tot el territori, caldria tenir en consideració alguns elements clau. Primer, les economies urbanes assoliren el paper de màxim protagonisme. La ciutat en la Castella moderna fou el signe més indicatiu de l'esplendor de la disponibilitat de béns i, a la vegada, de l'engany que una riquesa d'origen exterior va significar de cara a la possibilitat d'articular una economia el suficientment sòlida i en desenvolupament. Aquest fet tingué una plasmació demogràfica evident: el camp, la reraguarda, presentà arreu ritmes diferenciats respecte a la vila.

En segon lloc, Castella era un món en moviment. La gent del nord baixà cap al sud perquè semblava que les perspectives vitals eren més favorables, els moriscos, iniciant una corprenedora diàspora, es redistribuïren per tot el territori de manera gairebé sempre irregular, rodamóns i pidolaires pul·lulaven pels carrers dels barris baixos de les principals ciutats, donant peu a què els contemporanis fessin relats èpics sobre el seu neguitejar; altres provaren sort en l'aventura d'Índies: eren "hidalgos" sense fortuna, perdut el sentit del món que justificava el seu paper, o camperols oprimits, avorrts de tanta pressió dels senyors i d'un

estat insatisfet, i, enmig de tant neguitejar, la Cort, centre de tot el moviment i espectacle permanent pels aturats pagesos, s'anava desplaçant capritxosament de ciutat en ciutat, cercant la major proximitat possible al tresor que arribava d'Indies (53).

En tercer lloc, l'ampli conjunt territorial no evolucionà de manera uniforme. Tres grans àrees es poden delimitar amb claretat ja que en elles els ritmes del creixement assoliren intensitats diferents: les regions septentrionals on la població gairebé va doblar els seus efectius, les regions centrals amb un augment més reduït als voltants del 33% i les meridionals, incloent Andalusia, on l'augment va anar als voltants del 50% (54).

Tot plegat ens fa ja imprescindible saber quina era la situació i quines les forces que movien cada una de les petites parts del regne. Des de la cornisa costanera fins al sud passaven coses molt diferents. Els territoris septentrionals, que encara no han rebut l'atenció que mereixen per part dels historiadors (55), depenien íntimament de l'evolució de l'economia urbana del centre de Castella. Els ports del nord foren punt de sortida dels intercanvis acordats en les fires, cosa que generava un notable creixement en una població que, sense trobar sortides en una activa economia agrària es veia obligada a una inevitable

(53)- Ningu no ha descrit millor la bellugadissa del segle d'or que en B. Bennassar a La España del siglo de Oro. Barcelona 1983 i Los españoles. Actitudes y mentalidad desde el siglo XVI al siglo XIX. San Lorenzo de El Escorial 1985.

(54)- Segons A. García Sanz 'Auge y decadencia en España' p. 13.

(55)- Cal destacar la breu síntesi elaborada per G. Aneja a 'La población de Asturias' Historia de Asturias. Edad Moderna II. El Antiguo Régimen. economía y sociedad 1980 pp. 1-19 juntament a B. Barreiro Mellón 'La demografía asturiana en los siglos XVI y XVII. Evolución y factores demográficos' Historia General de Asturias fascículo num. 161. Bilbao (s.f.) i algunes de les principals aportacions sobre la població de Santander com les de J.L. Casado Soto 'Aproximación al perfil demográfico de la villa de Santander entre los siglos XIII y XVI' Atamira vol. XLII 1979-80, pp. 41-81. J. González Echegaray 'Demografía de la villa de Laredo en los siglos XVI y XVII', Publicaciones del Instituto de etnografía y Folklore "Hoyos Sáinz" VIII 1976, pp. 169-210 i J.M. Pedraja, 'Habitantes y oficios de la villa de Santander en el siglo XVI' Publicaciones del Instituto de Etnografía y Folklore "Hoyos Sáinz" III 1971 pp. 175-196 entre altres.

emigració. Com recorda R. Carande, la pobresa de les terres del nord és un lloc comú en la literatura i els documents (56). No seria fins més endavant, ben entrat el segle XVII, amb la "revolució del blat de moro" i l'ampliació de la superfície en conreu que els ritmes del creixement s'adequarien als de la resta de les perifèries (57) i fomaríen part del model avançat que defineix J.M Pérez García (58).

Però en el XVI, asturians i santanderins formaven part d'un ampli conjunt de mobilitat, de gent que marxà de la terra que l'havia vist nèixer. Des del nord fins el sud, l'ur i la plata actuaven com a veritables imants per a tots. Castella era el punt de recepció de molts d'aquests nouvinguts. La franja formada pels territoris de Lleó, Palència, Burgos, Valladolid, Segòvia, Àvila, Salamanca, és a dir, la part vella de Castella -la primera conquerida als moros i repoblada per cristians- era la que més enérgica es va mostrar al llarg del segle. La vitalitat castellana trobava suport en l'activa vida humana i econòmica d'aquests territoris, cosa que no es va veure afectada, ni tan sols, pel fet que van nodrir bona part del total de gent que va marxar a l'aventura indiana (59). Mentre les perifèries es recuperaven de la forta sotragada baix medieval, Castella consolidava la seva vitalitat imperial.

(56)- R. Carande Carlos V y sus banqueros Voi I Madrid 1965² p 61

(57)- Aquest procés que ja queda totalment fora del nostre abast ha estat estudiat en detall en particular per G. Anes Vegau per exemple Las crisis agrarias en la España Moderna, Madrid 1974 pp 242-26

(58)- "Si hacia fines del XVI con ciertas reservas podríamos cifrar este conjunto en el 12.3% de la población peninsular en 1787 sus efectivos eran próximos al 20.4% () El siglo XVIII demográfico sería incomprensible sin hacer referencia al fuerte crecimiento global del seiscientos. A pesar de la supuesta excepción vasca y del dudoso moderado crecimiento santanderino el crecimiento del conjunto en el XVII fue del 63.5% () en abierto contraste con el moderado ascenso mediterráneo y ya no digamos con la decadente España interior" en "La demografía española peninsular del siglo XVIII" p 12

(59)- Segons E. Lorenzo onze mil habitants de Castella-Lleó van sortir cap Amèrica la qual cosa suposava un 20% del total dels emigrants juntament a un 37% d'andalusos i un 16.4% d'extremenys. E. Lorenzo Sanz, "Los burgaleses en la conquista, colonización y comercio con América en la época moderna" La ciudad de Burgos. Actas del Congreso de Historia de Burgos Burgos 1985 p 389

La gran majoria dels investigadors que forneixen ja una llarga tradició integrada, tant per les pioneres obres de síntesi, com per les monografies locals més recents, estan plenament d'acord en una afirmació que R. Carande fa ja molts anys va intuir "...el momento culminante de densidad en la población de Castilla, durante el siglo XVI, debe encontrarse entre los años 1530 i 1570..." (60). A partir d'aquí, la cronologia de la ruptura definitiva de l'expandiment dependrà en bona mesura de la solidesa de les bases que li donen suport (61).

Així, la trajectòria de les principals ciutats no deixa lloc al dubte. La ciutat de Lleó, antic cor del regne, va créixer de manera sostinguda, sense grans excessos: els 950 veïns de 1555, es convertiren en 997 al 1561 i a 1.200 deu anys més tard, xifra que es mantindria gairebé estable fins el 1591, quan s'arribà a un total de 1.264 (62). Just en aquell moment la davallada es va fer evident i duradora fins ben entrat el segle XIX (63). No és aquí, però, on es concentrà l'expandiment més vital. Altres nuclis s'engrandiren amb molta més força. Entre 1528 i 1561, la ciutat de Zamora passà de 885 a 1.935 veïns, és a dir, duplicà amb escreix la població (64). Salamanca es convertí en un potent nucli universitari on s'amuntegaven, dia a dia, més estudiants a la recerca d'un allotjament cada cop més difícil d'assolir. Foren aquests, juntament amb els moriscos vinguts d'Extremadura, els qui feren augmentar el total poblacional al llarg del segle XVI. El punt més àlgid d'aquesta trajectòria se situaria al 1561

(50)- R. Carande, Carlos V, Vol. I, p. 63

(61)- Per a una reflexió sobre el sentit de la fallida castellana vegeu el suggestiu article de J. Torres, "L'economia castellana del segle XVI. Un esquema", Recerques num. 16, Barcelona, 1984, pp. 159-169

(62)- Segons evaluacions de V. Fernández Vargas a La población de León en el siglo XVI, Madrid 1968, p. 20

(63)- Valoració proposada després de la realització d'una anàlisi transecular per A.T. Reguera Rodríguez, "Dinámica demográfica de la ciudad de León. Un breve ensayo de interpretación (II)", Estudios Humanísticos. Geografía, historia, arte, núm. 10, León, 1988, pp. 35-36

(64)- Segons evaluacions de J. Rueda Fernández, "La ciudad de Zamora en los siglos XVI y XVII. estudio demográfico", Studia Zamorensis, núm. 2, 1981, pp. 117-134.

amb 4.734 veïns (65), després s'inicià la davallada: 4.400 al 1575 (66), 3.942 al 1586 i una lleugera pujada per acabar el segle amb 4.109 al 1598 (67). El declivi sofert es pot quantificar als voltants d'un 13,20% i la seva cronologia se situa entre els anys 60 i els 80, punt que marca l'inici de l'estabilització. (68). La propera ciutat d'Avila s'expandí de manera continuada des del 1514 al 1571, passant de 1.345 veïns a 3.150. Cap a la darrera de la centúria, però, havia deixat de rebre i acollir nous veïns foranis i la pesta havia fet les seves notables incursions. Tot plegat, permet constatar que, en les corbes socio-professionals dibuixades per S. Tapia Sánchez, es noti una oberta inflexió en el nombre dels ciutadans contribuents des del final de la dècada dels setanta (69), amb continuïtat posterior al llarg del segle XVII. Gens diferent és el cas de Palència on també els anys 80 marcaren la inflexió en la gran majoria de les corbes de baptismes de la ciutat i pobles de la rodalia (70), cosa que suposarà una sobtada parada al creixement de la població des de finals del segle XVI fins la segona meitat del segle XVIII (71)

(65)- Xifra que B. Bennesser puja fins els 5.047 veïns i al 1591 es queda amb els 4.404 que F. J. Veia Santamaria considera exagerats

(66)- L. E. Rodriguez-San Pedro, "Estudiantes de Salamanca (1590-1625). El hospedaje (Bachilleres de pupilos)." El pasado histórico de Castilla, p. 188

(67)- M. Fernández Álvarez ha iniciat un sondeig sobre l'estat de la població de Salamanca a partir del registres parroquials. Des dels anys 80, els baptismes deuen i augmenta el nombre de nens i legítims. Les corbes són clares del canvi de tendència, tot i que no és precisament agressiu. El "Censo de Salamanca de 1598" ratifica la pèrdua poblacional en uns 400 veïns aproximadament (1575=4.400/1598=4.023) (Vegeu "La demografia de Salamanca en el siglo XVI a través de los fondos parroquiales", A.P.J.M.A.C.H., pp. 283-296)

(68)- F. J. Veia Santamaria deixa entreveure el caire incomplet de l'anteriorment citat anàlisi dels censos i critica les dades que aquests forneixen abans d'entrar en l'anàlisi minuciosa de l'estructura socio-professional. El conjunt de les quanties d'evolució oferides provenen de les referències que dona al seu article sobre "Salamanca en la época de Felipe II" El pasado histórico de Castilla, pp. 284-285. Cal, però, no oblidar que la tendència a l'estabilització que s'observa a finals de segle assolirà continuïtat, per tal com la província de Salamanca no va veure passar de lluny l'escomesa de la pesta finisecular

(69)- Vegeu S. de Tapia Sánchez, "Estructura ocupacional de Avila en el siglo XVI", El pasado histórico de Castilla, pp. 201-223 i més extensament "Las fuentes demográficas y el potencial humano de Avila en el siglo XVI", Cuadernos Abulenses, núm. 2, 1994

(70)- Segons referències de G. Herrero Martínez de Azcoitia, "La población palentina en los siglos XVI y XVII", Publicaciones de la Fundación Tello Téllez de Meneses, núm. 21, 1961 (vegeu apèndixs finals)

(71)- Aquesta constatació la fa A. Marcos Martín i afegeix que, en els anys 50 del segle XVIII, la població comptava amb els mateixos efectius que al 1591 i en el termini de 50 anys la població va créixer en un 15% (Economía, sociedad, pobreza en Castilla. Palencia, 1500-1814, Palencia, 1965, pp. 26-29)

Les trajectòries de l'estrocament d'aquesta inquestionable vitalitat que havia tingut el creixement demogràfic des dels anys 30 semblen bastant uniformes. Cal trobar elements explicatius que ens donin claus per entendre el que les quanties i les cronologies ens indiquen. Tres ciutats de la vella Castella resulten clars indicadors del què la demografia evidencia. A la llarga, caldrà que parlem de la inadequació de la macrocefàlia urbana enmig d'una societat bàsicament rural i profundament endarrerida.

Primer, Valladolid: la capital tradicional del regne. La ciutat que s'expansionava ficticiament en funció d'il·lusòries capacitats de consum improductiu, generat per una Cort paràsita. Com diu Bennassar, la ciutat es trobava "à merci de la royauté". Cort que abandonaria el seu senyorial feu just en el moment en què se n'adonà que a Madrid l'or i la plata arribaven més aviat. Cort que havia propiciat un esplendorós creixement urbanístic -el més ampli al llarg dels temps moderns- que tardaria molts anys en poder tornar a ser omplert novament (72), ni tan sols després de ser reocupat pels humils moriscos que es van instal·lar a la ciutat després de fugir de Granada (73). Al 1530, Valladolid comptava amb 6.750 veïns, mentre que al 1561, dos anys després de la sortida de la Reial Casa, eren 6.664, xifra que va continuar davallant i, al 1570, el total era de 5.258, pèrdua global que va significar un 20% sobre el total dels efectius poblacionals (74). Posteriors anades i vingudes de les gents de

(72)- Com diu A. Ribot Garcia: entre 1543 i 1559 es nota un euge constructiu que no abasta per encabir els immigrants i la "ciudad se desborda" ("Valladolid durante el reinado de Carlos I" Valladolid, corazón del mundo hispánico- Siglo XVI. Historia de Valladolid. III Valladolid, 1981 p. 19)

(73)- Segons B. Bennassar va arribar un total de 1.150 moriscos que no van poder pagar ni de lluny la decadència artesanal i industrial que la pèrdua d'una consumidora de luxe havia fet irreversible en unes indústries no adaptades a les necessitats de consum de la gent del carrer. Vegeu B. Bennassar: "Valladolid en el reinado de Felipe II" Valladolid, corazón del mundo, p. 80

(74)- B. Bennassar, Valladolid en el siglo, pp. 156-196, pel que fa al balanç i estudi dels efectius i els comportaments poblacionals. Les dades censals són recollides a les pp. 156-161

palau varen fer oscil·lar les quanties, però, un cop consolidada la situació a Madrid, la decadència vallisoletana va ser definitiva, agreujada notablement per una dècada "fortament negativa" amb la qual es despedeix tan esplendorosa centúria (75).

Valladolid era el signe del lluïment aparent que podia comportar la construcció d'una estructura administrativa, burocràtica i cortesana en una ciutat; Segòvia i Burgos posarien en evidència el fet que, sense una desenvolupada economia agrària en la reraraguarda, no hi havia possibilitat de sostenir durant molt de temps una activa vida industrial i comercial. La Segòvia del segle XVI era el principal centre manufacturer de la península, especialitzat en la producció de draperia fina (76). Però, estava preparada l'economia castellana per a donar suport al desenvolupament d'un potent centre industrial? Avui sabem prou bé que la resposta és evidentment negativa.

Quatre factors interdepenents permeten a A. Garcia Sanz explicar les bases del fracàs: primer, creixement urbà per sobre del rural a costa de sobreexplotar-lo, segon, increment dels preus agraris i davallada dels industrials com a primer pas de la decadència urbana, tercer, pujada de la renda de la terra i davallada de la participació camperola en l'excedent agrari, i, quart, major incidència de les crisis de subsistència en la població urbana. A més, no es poden oblidar altres elements ineludibles: el lligam entre l'arribada del tresor americà i la immediata revolució dels preus, la competència estrangera respecte als productes

(75)- Aquesta és la valoració que en fa B. Bensusan ratificada no solament pels censos generals sinó també confrontada amb les corbes parroquials on es constata el declivi dels baptismes i les pujades de la mortalitat (la pesta va ocasionar més de 6.800 morts a la ciutat, una de les més elevades de tota Castella). Vegeu "Valladolid en el reinado de Felipe II" p. 87 i 90.

(76)- Emblemàtica d'aquesta especialització és la ciutat de Villecastin, principal centre manufacturer del tèxtil. La seva peculiar evolució ha estat estudiada per A. Garcia Sanz i V. Pérez Moreda a "Análisis histórico de una crisis demográfica: Villecastin de 1466 a 1800" *Estudios Segovianos* XXIV, num. 70, 1972, pp. 119-142.

manufacturats (era més barat i més còmode comprar fora) i l'augment de la presió fiscal. Els factors de la decadència posen en evidència la precarietat dels pressupòsits del creixement (77). Així les coses, l'evolució de la ciutat de Segòvia palesa la importància i abast de la crisi urbana: de 1531 a 1591, els segovians passaren de ser 14.197 a 21.213, tope màxim que ja no es recuperarà perquè, a principis del XVIII, la població de la ciutat havia disminuït en un 50% (11.430 habitants) (78). La decadència de la indústria drapera, desfassada ja a Europa i inútil per a una Cort arruinada, era un fet inquestionable

Burgos va seguir una sort semblant. Des de la segona meitat del segle XIII, els burgalesos varen veure com l'activitat comercial assolí un creixement espectacular, però no hi havia ningú preparat per a utilitzar-lo. No era encara el moment. Quan conflictes exteriors varen estrangular el tràfic, va sortir a la llum que els homes, els protagonistes del comerç, eren encara peces d'un món feudal. Ningú no va invertir en manufactura i tothom es va abocar a la compra de propietats feudals o a l'activitat creditícia i censalista. Els mercaders i comerciants eren també l'oligarquia urbana al més pur estil feudal (79). El col·lapse estava a la porta. A finals del segle XVI, Simon Ruiz ja sabia que el comerç burgalés restava totalment esgotat (80). La gent del carrer ho vivia en les seves

(77)- A. Garcia Sanz Desarrollo y crisis del Antiguo Régimen en Castilla la vieja. Economía y sociedad en tierras de Segovia de 1500 a 1614. Madrid, 1986, pp. 79-81.

(78)- El segle XVIII no aporta gairebé res a l'expansió: per 1787 la població es troba encara més reduïda amb un total d'11.203 habitants. Xifres totes recollides per A. Garcia Sanz Desarrollo y crisis, p. 45.

(79)- J. A. Bonachia Hernando "Algunas cuestiones en torno al estudio de la sociedad bajomedieval burgalesa" La ciudad de Burgos. Actas del Congreso de Historia de Burgos. Burgos, 1985, pp. 59-82; molt especialment M. Basas Fernández, El consuegado de Burgos en el siglo XVI. Madrid, 1963; "Burgos en el comercio lanero del siglo XVI" Moneda y Crédito, núm. 71, 1961, pp. 537-568.

(80)- H. Lapeyre tipifica tres significatius períodes de la decadència en funció de l'evolució dels conflictes internacionals: 1559-1568 o "Les beaux jours du commerce franco-espagnol", 1568-1585 o "L'insécurité des mers" i 1585-1598 o "Guerre sur mer et guerre sur terre". Vegeu Une famille de marchands les Rug, Paris, 1955, pp. 399-422.

pròpies carns (81). Les xifres de la davallada foren espectaculars: 1530 amb 1.500 veïns pecheros, 1561 amb 4.347 i al 1591 sols en queden la meitat, al voltants de 2.665 (82), entre els quals solament 574 eren pecheros front 1.722 "hidalgos" i 295 clergues. Estem davant el final d'una epopeia urbana (83): el segle XVI sols deixà lloc per a l'èpica, la tragèdia s'interpretarà al XVII.

Contràriament, la decadència del rerafons rural d'aquestes ciutats fou "solament" producte d'una crisi de tipus antic, és a dir, de la conjugació de pestes i crisis de subsistència que, davant el pes d'una concreta organització social, acabaren posant un fre a les capacitats d'expandiment de les forces productives agràries, realitat agreujada, si més no, pel pes d'una tan demesurada potència urbana. El camp dels voltants de Valladolid no va perdre població de manera significativa al llarg de tot el segle (84), mentrestant Segòvia veia augmentar continuament el volum de la població de l'entorn rural (85). Més irregular fou el comportament del camp burgalés. F. Brumont no detecta a la Bureba moviments uniformes, tot i la davallada del conjunt que entre 1586 i 1597 va perdre un 21,6% de la població (86), fet que es justifica, en realitat, per una incapacitat del sistema agrari de mantenir el ritme de creixement que li

(81)- Com diu F. Brumont juntament al desmantellament de la vida econòmica, la pesta va acabar de rematar el clau, va ser el "coup de grâce" a partir del qual Burgos "nest plus qu'une petite ville somnolente et pour plusieurs siècles" ("Le coup de grâce: la peste de 1599" La ciudad de Burgos, p. 342)

(82)- Segons M. Fernández Álvarez "Burgos en el siglo XVI" La ciudad de Burgos, p. 221-223 i B. Bannassar, Valladolid en el siglo, p. 98

(83)- B. Bannassar, Valladolid en el siglo, p. 99

(84)- Segons B. Bannassar, al 1530 eren 2.845 els veïns que al 1561 han pujat fins 3.304, xifra que retrocedeix al 1570 amb 3.015 en total per tornar a pujar cap a finals de segle als 3.392 de 1591 (Valladolid en el siglo, p. 161)

(85)- Segons avaluacions d'A. García Sanz, els totals de la població rural passen de 74.043 habitants al 1531 a 89.021 al 1591 i, més tard, a 90.444 al 1751 (Desarrollo y crisis, p. 45)

(86)- Entre 1561 i 1586, la població de la Bureba creix moderadament en un 0,6% passant de 3.743 habitants a 3.767, quantia poc destacable. En canvi, des d'aquest punt fins 1591 es passa a 2.851, és a dir, gairebé 1.000 veïns menys (F. Brumont, Campo y campesinos en Castilla la Vieja en tiempos de Felipe II, Madrid, 1984, p. 80).

havia imposat l'auge de l'economia urbana i al que la pesta sols hi contribuiria com a detonant que accentuà la gravetat de la situació (87). Tot plegat, serà el tret definidor de la decadència rural del territori castellà. La Bañeza de Lleó, Terra de Campos entre els límits de Lleó, Palència, Valladolid i Samora, l'interior rural de l'actual Rioja, per posar sols uns exemples, visqueren una expansió demogràfica comuna entre 1530 i els anys 80, moment a partir del qual la davallada ja fou irreversible arreu (88). La decadència de l'Imperi trobà la seva expressió màxima en els esdeveniments d'aquestes terres del nord de Castella. Al sud, les coses s'esdevingueren de manera lleugerament diferent.

Al 1575, en el moment en què es van fer les "Relaciones Topogràficas" la vitalitat semblava indubtablement generalitzada. En resposta a una significativa pregunta (89), els resultats de les províncies de Madrid, Toledo, Guadalajara, Conca i Ciutat Reial deixaren constància de què de 370 pobles, 270 estaven més habitats que mai, 37 romanien aturats i 99 havien perdut veïnat. Això, demostra el fet que les ciutats del

(87)- Diu F. Brumont " el máximo de la población parece haberse alcanzado hacia 1570-1580 la tierra de la Bureba no puede soportar el peso de esta población cuando empeoran las condiciones de vida habida cuenta de que es imposible poner en práctica otro sistema de producción () El bloqueo se sitúa a nivel de la falta de elasticidad de la oferta de productos agrícolas y de la imposibilidad que tiene de mantenerse duraderamente más allá de un cierto límite, el cual a su vez depende de la fertilidad de los suelos del modo de explotación de los medios de producción de la cantidad de trabajo disponible. Así la relación entre demografía y sistemas de cultivo es estrecha " (Campo y campesinos, pp 89-90)

(88)- Vegeu entre altres les conclusions aportades per L.M. Rubio Pérez, La Bañeza y su tierra, 1650-1850. Un modelo de sociedad rural leonesa León, 1987 pp 68-75 B. Yun Casalilla, Sobre la transición del feudalismo al capitalismo en Castilla. Economía y sociedad en Tierra de Campos (1500-1830), Salamanca, 1987, pp 151-165 (Yun demostra com la decadència era més pronunciada a les ciutats grans i com, al 1591, el conjunt de la població rural encara creix, tal i com ho demostra l'anàlisi de les sèries parroquials), J. Marco González i J.A. Salas Ausens "La población de Huércanos (provincia de Logroño) según los registros parroquiales (1550-1700)" Cuadernos de investigación del Colegio Universitario de la Rioja. Geografía e Historia, II, núm. 1, 1976, pp 51-82 (1575 és la data que marca la inflexió de les corbes parroquials), R. Ojeda San Miguel, "La villa de Miranda de Ebro y la crisis de finales del XVI", El pasado histórico de Castilla, pp 167-185 (aquí, 1550 és el punt d'inici de la caiguda que serà rematada per la pesta finisecular)

(89)- Com diu B. Bennassar, de vegades la manera de preguntar porta implícit un determinat tipus de resposta. L'administració central no ho tenia gens clar en el moment de qüestionar sobre "cuál es el número de casas y habitantes que hay en este pueblo?, ¿había antiguamente más o menos que ahora y cuál es la razón de ésta disminución?" (La España del siglo, p. 80)

sud de Castella, les de l'àmplia regió de La Manxa, -més tardanament ocupades i estabilitzades políticament- van allargar més el temps del seu creixement que, ben bé, no s'estrocà fins un cop acabada la centúria. La regió, en conjunt, s'expandí de manera moderada al llarg de tot el segle i el trencament no es consolidà fins els primers anys de la següent centúria (entre 1605-6 amb pesta i 1615-16 amb crisi de subsistències) (90). Les ciutats, d'altra banda, seguiren trajectòries similars. Guadalajara assistí al descens progressiu de la seva població des dels anys setanta, per acabar el segle menys poblada que al 1530; Ciutat Reial s'engrandí fins 1575, moment a partir del qual, a través de les corbes baptismals i els censos, es constata l'inici d'un període fluctuant que decaigué amb energia entre 1602 i 1620, punt d'inici d'un llarg estagnament amb pinzellades de fortes fluctuacions cícliques (91). Toledo, el segon dels centres triat per la Cort per residir, observà com, al llarg de tot el segle, es consolidava com una de les ciutats més populoses de la península, però el seu auge fou tallat al 1570 i la caiguda va ser notable, passant de més de 50 000 habitants en la etapa central del segle XVI a 20 000 cap a finals del sis-cents (92). Tot plegat aquestes són dades que ratifiquen la decadència general del territori, la millor pauta explicativa de la qual es troba en la constatació de la crisi generalitzada de les economies camperoles. D.E. Vassberg és contundent:

"...las últimas dos décadas del siglo XVI fueron apocalípticas y desesperadas, con malas cosechas, terribles aumentos de impuestos y epidemias virulentas (...) La sociedad de la España de los Habsburgo era predominantemente agraria, y no podía seguir

(90)- M.M. Martín Gaián, "Los estudios de demografía histórica sobre Madrid y Castilla la Mancha. Estado actual de la cuestión" Demografía Histórica, pp 234-235

(91)- Son conclusions de C. Philips publicades a Ciudad Real, 1500-1750. Growth, crisis and readjustment in the Spanish economy, Cambridge, 1979 i citades per D.R. Ringrose, Madrid y la economía española, 1560-1850, Madrid, 1985, pp 342-343

(92)- E. Lorente Toledo, citant conclusions de M. Fernández Álvarez, a Gobierno y administración de la ciudad de Toledo y su término en la segunda mitad del siglo XVI, Toledo, 1982, pp 12-13

prosperando sin la existencia de un vigoroso sector agropecuario. Mientras los campesinos castellanos fueron capaces de generar unos saneados excedentes, el imperio pudo mantener su prestigio y sustentar a las hordas de burócratas, juristas, clérigos, soldados y otros miembros no productivos de la sociedad, que constituían el símbolo de su gloria. Pero cuando la producción agraria comenzó a flaquear, el edificio entero comenzó a derrumbarse; y ni siquiera el tesoro de las Indias pudo evitarlo, puesto que sus cimientos ya estaban socavados" (93)

Enmig del descabdellamet col·lectiu, solament la ciutat que es quedà amb el cap visible d'un imperi decadent continuà creixent i creixent, més per acumulació que per capacitat de transformació interna i dels encontorns (94) Madrid resultà ser, a la llarga, la inevitable capital d'un regne en ruïnes aïllada i absorbent (95)

2.4- EXTREMADURA, EL PES DE LA SOCIETAT SENYORIAL.

Extremadura era, en realitat, una part més de l'ampli conjunt territorial de les castelles. El pes del veïnatge i la continuïtat territorial, l'esmoreïment que presidia les activitats econòmiques dels ciutadans, la identitat en l'organització social amb un tan fort i destacat

(93)- D E Vasverg Tierra y sociedad en Castilla. Señores, 'poderosos' y campesinos en la España del siglo XVI Barcelona 1986 pp 292-293

(94)- El creixement de Madrid va assolir com és lògic proporcions notables. Al 1563 l'habitaven al voltant de 12 000 a 14 000 persones, xifra que al 1561 segons A. Molinier-Bertrand ja havia pujat a les 20-25 000 (Au siècle d'or. L'Espagne et ses hommes. La population du royaume de Castille au XVIe siècle Paris 1985 p 206). A finals de segle la població es podia xifrar als voltants de 90 mil persones (96 709 al 1594-99) quantia que es va reduir bruscament amb la sortida de la Cort cap a Valladolid (69 322 al 1600-4) i que posteriorment va créixer ja sense aturar-se. Són conclusions de M.F. Carbajo iola La población de la villa de Madrid desde finales del siglo XVI hasta mediados del siglo XIX Madrid 1987 pp 132-138 227 i 369

(95)- La valoració que en fa D.R. Ringrose del seu paper no deixa ombra al dubte " a diferencia de Barcelona y Londres que importaban, transformaban, reembalaban y reexportaban muchos productos tanto en el caso de su "hinterland" como de mercados distantes. Madrid se limitaba a importar tanto de unos como de otros para satisfacer su propio consumo interno. La capital proporcionaba además escasos bienes y servicios comerciales a Castilla que pudiesen haber inducido a la sociedad rural a una intensificación y especialización que añadiesen algo de variedad a su modo de vida () la capital ofrecía poco que sirviese para estimular la productividad rural, y se mostraba incapaz de crear lazos entre la demanda de las zonas marítimas y los productos del interior" (D.R. Ringrose Madrid y la economía española p 107)

protagonisme del model senyorial etc. eren tots elements que diluïen la possibilitat de dibuixar una frontera entre ambdós territoris. Amb tot, no sols es poden constatar semblances Extremadura tenia les seves peculiaritats pròpies. Allò que de manera gràfica l'ha definit com a "tierra de conquistadores" té moltes coses a dir sobre el seu passat històric. Extremadura vivia, en part, encarada a l'Atlàntic perquè de la migradesa dels beneficis que se n'extreia d'una terra àrida i seca i del pes d'una societat senyorial rígidament establerta se'n derivaven moltes de les forces que condicionaren els moviments poblacionals dels homes i les dones del territori. Ho veurem més endavant, revisem, primer, les bases que han donat suport al desenvolupament d'estudis sobre l'evolució del nombre dels homes al llarg de l'Antic Regim

A través de la tasca de recerca dirigida, fonamentalment, per A. Rodríguez Sánchez i M. Rodríguez Cancho els estudis sobre l'Extremadura moderna han donat, en els darrers anys, un molt important salt endavant, a través de diverses tesis en què l'estudi dels comportaments demogràfics té un protagonisme rellevant. La base de la recerca es fonamenta en la combinació del treball sobre les fonts documentals tradicionals recomptes i censos i registres parroquials. Pel que fa al segle XVI, es disposa entre els primers, dels recomptes generals de 1530 i 1591 i veinats parcials com les "averiguaciones" de 1552, el "censo de los obispos" de 1587 i la sèrie sobre la ciutat de Càceres (1557, 1561, 1580, 1586 i 1595) (96). Entre els registres parroquials, se'n conserven de bona part del segle XVI, tot i que el grau de perfeccionament en l'elaboració millora en el decurs dels segles moderns, com és habitual

(96)- L'estudi i avaluació de les quanties que es desprenen d'aquests recomptes l'ha realitzat A. Rodríguez Sánchez Cáceres. Población y comportamientos demográficos en el siglo XVI Cáceres 1977 pp 56 i ss

arreu. El principal problema metodològic que tots aquests recursos presenten a l'hora de servir de base a la recerca és la indefinició de l'emmarcament territorial d'Extremadura (bisbat o jurisdicció), cosa que no es va solventar fins ben entrat el segle XVIII i que, en etapes anteriors, dificulta la generalització i tipificació de les tendències des d'una perspectiva transecular (97).

A partir d'aquests materials, les línies de treball s'han dirigit a ampliar i matisar els problemes que podien haver esdevingut tòpics en l'estudi de les estructures poblacionals d'Extremadura: primer, aprofundir en els mecanismes profunds que propicien una forta migració a Indies (98) i, segon, precisar la xifra i tendències d'evolució del contingent poblacional (99). A més, han aparegut altres centres de preocupació, focus comuns de la demografia històrica actual: les tendències del creixement, les pautes de comportament biològic familiar a través de l'aplicació del mètode de Fleury-Henry (100) i l'anàlisi de l'estructura sòcio-professional (101). Amb

(97) * es conveniente señalar otro problema que afecta al buen conocimiento de la población extremeña es el hecho de que Extremadura no constituye un territorio uniforme durante gran parte del periodo moderno. Se estructura según diferentes circunscripciones, por ejemplo en el recuento de vecinos de 1591. Provincia de Trujillo. Provincia de León de la Orden de Santiago y zonas como la tierra de Coria y la tierra de Granadilla integradas en la provincia de Salamanca con lo que se produce una dispersión informativa y una complejidad que no favorecen su sistematización. * M. Rodríguez Cancho "El número de los extremeños en los tiempos modernos" en A. Rodríguez Sánchez y otros Historia de Extremadura. Tomo III. Los Tiempos Modernos. Badajoz 1985 p. 483

(98)- Són aportacions clàssiques les obres de P. Hurtado Indianos cacereños. Notas biográficas de los hijos de la Alta Extremadura que sirvieron en América durante el primer siglo de su conquista, 1892 i A. Rubio Muñoz Bocanegra "La emigración extremeña a Indias. Siglo XVI. Aportación documental para un fichero de emigrantes extremeños del mismo siglo" Revista del Centro de Estudios Extremeños IV y V, 1930-1932. Ambdues intenten desfer el tòpic sobre la suposada baixa extracció social dels homes que van sortir de l'Espanya imperial per anar a l'aventura d'Indies.

(99)- Sobre tot, en resposta a les optimistes valoracions proposades per T. Martín Gil a "Documento contributivo del siglo XVI" Revista del Centro de Estudios Extremeños, XI, 1937 pp. 23-47 qui considera poc "lògica" una excessiva quantia de població en una Espanya en el seu més brillant moment històric.

(100)- La tesi d'A. Rodríguez Sánchez Cáceres. Población y comportamientos demográficos, anteriorment citada, seguida, posteriorment per la de M. Rodríguez Cancho, La villa de Cáceres en el siglo XVIII (Demografía y Sociedad), Cáceres, 1981, han definit les pautes de la trajectòria metodològica de l'escola, que ja ha produït un important volum de recerca amb obres com les d'I. Testón Nuñez Amor, sexo y matrimonio en Extremadura, Badajoz, 1985 d'A. Rodríguez Grajera, La población de Mérida en el siglo XVII, Badajoz, 1985 de F. Cortés Cortés La población de Zafra en los siglos XVI y XVII, Badajoz, 1983 de M. A. Hernández Bermejo La

aquest panorama de recerca ben delimitat i en vies d'exploració, cal veure quines han estat les peculiaritats del comportament demogràfic d'Extremadura en els temps moderns i, més particularment, en el segle XVI.

El primer gran problema a examinar se centrava en definir les grans tendències d'evolució de la població al llarg del segle XVI. A través de l'estudi dels censos i dels recomptes generals, A. Rodríguez Sánchez proposa un balanç poblacional marcadament significatiu. El punt de partida el pren en 1530 amb un total de 75.421 veïns, xifra que es veu notablement augmentada en comptabilitzar, ai 1587, un total de 122.331 veïns. Estem, evidentment, davant un període clarament expansiu que s'estroncà en les darreres dècades del segle, ja que en el cens de 1591 la quantia aproximada de la població descendí fins a 118.701 veïns (102). La trajectòria sembla ser clara. La tendència recull una línia de fort creixement de la població entre les dues dates extremes, alentida i fins i tot, recessiva al final (103). Res no es espectacular en l'evolució i, en alguns nuclis urbans concrets, ni tan sols es pot verificar el més mínim increment en el nombre dels homes (104). A més, un altre element significatiu és la

familia extremeña en los tiempos modernos, tesis doctoral inédita, 3 vols., Cáceres Universidad de Extremadura, 1997, Facultad de Filosofía y Letras, entre altres

(101)- Havíem parlat anteriorment del pes omnipresent de les estructures senyoriales en els comportaments demogràfics. Les investigacions que han utilitzat el mètode de reconstrucció de famílies han posat de relleu factors fortament significatius com són la marcada incidència del que s'ha conceptualitzat com a demografia social diferencial, és a dir, la societat extremeña és un model clar de societat altament polaritzada. Com diu J. Fernández Nieva: "La Extremadura de los tiempos modernos se nos presenta como una sociedad marcada por escandalosas desigualdades, las que existían entre la minoría, privilegiada y poderosa y la mayoría aplastante, constreñida a vivir ineludiblemente en la penuria o la pobreza" (J. Fernández Nieva, "La sociedad" en Historia de Extremadura, p. 538). Aquest fet de base socio-econòmica implica comportaments de classe notablement diferenciats com són un elevat índex d'endogàmia de classe i l'alteració dels indicadors de les rutes demogràfiques familiars en funció de la condició social dels individus (edat d'accés al matrimoni, intervals intergeneracionals, fecunditat final, extensió del nucli conjugal, taxes de mortalitat, etc.)

(102)- M. Rodríguez Cancho, "El número de los extremeños" pp. 434-485

(103)- F. Cortés Cortés, en el cas de la ciutat de Zafra, parla de "la estabilidad 1534-1589" i "el decrecimiento 1591-1651" (La población de Zafra, pp. 25-29)

(104)- Són tots aquests nuclis petits i de caràcter eminentment rural com ara Herguajuela, García, Alcollarín, Cañamero, Berzocana, Aliseda, Carbajo, etc.

desigualtat evident entre món rural i urbà. El primer caracteritzat per trobar-se en un situació de profund endarreriment, anclat en una misèria notable, oprimit sota el pes del domini senyorial i abocat ineludiblement a un progressiu despoblament que fornirà les bases socials de bona part de l'emigració a Indies -que no és altra cosa que una sortida de la misèria- (105). I el segon, en clar contrast, vitalitzat per ciutats com Cáceres, Trujillo, Badajoz, Brozas, Plasencia, Zafra o Mérida que superen els 1.000 habitants i que concentren la part més vistosa del moderat expandiment poblacional (106).

Quins són els principals elements que ajuden a interpretar aquesta trajectòria? La similitud amb els ritmes de Castella és el principal fil conductor. Podem establir un punt de partida molt baix per les etapes de finals de la Baixa Edat Mitja, el qual, necessàriament, propiciarà un expandiment posterior (107). Aquest fet és de vital importància perquè l'augment poblacional del segle XVI, en general, no fou tant producte de transformacions econòmiques de base que ampliaren la qualitat de vida dels individus, sinó una necessitat ineludible de re-habitar un espai territorial sotragat per fams, pestes i guerres durant la llarga etapa dels segles medievals. Estem davant d'un creixement a precari, extensiu i sense

(105)- Dues causes fonamentals ha aportat la investigació recent per a explicar la forta sortida de les gentes d'Extremadura cap a Indies: primera, la pobresa generalitzada del territori, enmig d'una economia agrària profundament arcaica i, segona, la duresa del pes del senyoriu jurisdiccional feudal. El que hi havia al darrera dels conqueridors no era escomes social, sinó pobres de solemnitat. Vegeu M. Cardallaguet Quirant, "Estimación de los factores de la emigración extremeña en el siglo XVI", Revista de Estudios Extremeños, XXXIV III, 1978. i P. Boyd-Bowman, "La emigración española a América: 1560-1579", Studia Hispanica in Honorem R. Lepasa, Madrid, 1974, pp. 123-147.

(106)- Dades aportades per M. Rodríguez Cancho, "El número de los extremeños...", p. 491.

(107)- En aquesta mateixa termes ho constata E. Llopis Angelán quan diu que "Tras la intensa regresión demográfica que experimentó Guadalupe en los años finales del siglo XV y primeros del XVI, debió registrarse una pequeña recuperación en el resto de esta última centuria: de los 667 vecinos de 1525 se pasó a los 712 de 1591". Vegeu "Población y producción agraria en Guadalupe (1661-1741)", Actas del Congreso de Historia Rural (XV-XIX), Madrid, 1983, p. 359.

transformacions. Tot plegat, fa molt més fàcil d'entendre la poca vitalitat de l'auge i el seu posterior estroncament cap a finals de la centúria.

A través de les fonts parroquials, s'ha pogut precisar molt més la cronologia de les diverses etapes. En el període comprés entre 1545 i 1571 es produí un augment dels naixements en les principals ciutats (108), que, a poc a poc, s'estabilitzà fins arribar a 1580, data, considerada per A. Rodríguez Sánchez, com l'inici clar d'una tendència regressiva en el nombre de nens nascuts. La primera sotragada al creixement es pot datar amb precisió: 1556-58, anys del contagi d'una epidèmia de febre "puncicular" o "tabardillo" que es va difondre per tot el territori (109). A partir d'aquí, el virtual expandiment demogràfic fou ja directament afectat i, des de 1586 a 1598, la davallada va ser el tret distintiu més clar i evident. Molts factors ens en donen raó. A les principals ciutats, naixements i matrimonis començaren a decaure, mentre que es crispaven les corbes de la mortalitat, evidència clara de què el fantasma de la pesta començava a planar per tot el territori.

"...es el descenso brusco de la nupcialidad en Hervás en 1598-99 (...) así como el descenso de los bautismos en 1600 junto con una fuerte mortalidad de 1596-99 en Naval Moral de la Mata, lo que nos inclina a creer que la crisis demográfica, aun sin concretar del todo su verdadera naturaleza, se halla presente en esta zona en los últimos años del siglo. La presencia indudable de la peste en Plasencia, en 1598, disipa ya toda posible duda (...) una situación parecida se manifiesta en el obispado de Coria, donde una fuerte mortalidad se produce en todos los lugares examinados con registros disponibles, de 1597 a 1600..." (110)

(108)- Tal i com es pot comprovar en els casos de Cáceres i Zafra a través dels estudis de A. Rodríguez Sánchez Cáceres, población y comportamientos, pp 81-82 i de F. Cortés Cortés La población de Zafra en los siglos XVI y XVII, Badajoz, 1963, pp 19-29 i 184

(109)- Els efectes de l'epidèmia han estat avaluats per A. Rodríguez Sánchez a "La fiebre puncicular y sus efectos en Cáceres entre 1556 y 1574", Alcántara, num 191, 1978

(110)- Dades aportades per V. Pérez Moreda, Las crisis de mortalidad en la España interior. Siglos XVI-XIX, Madrid, 1980, pp 262-263 que complementen i amplien les dades per B. Vincent en el seu estudi sobre "La peste atlántica de 1596-1602" publicat en la recopilació Andalucía en la Edad Moderna. Economía y Sociedad, Granada, 1985, pp 51-80

Les dades no són enganyoses i, en l'estat actual de la recerca, alguna cosa més es pot dir de la natura i causes de la crisi demogràfica finisecular en els territoris d'Extremadura. Com diu A. Rodríguez Sánchez:

"...a partir de los años setenta se produce de nuevo la interacción de variables cíclicas y accidentales como las epidemias, enfermedades y pestes, junto a desajustes económicos (malas cosechas, plagas, sequías, hambres, alza de precios y presión fiscal) y levadas militares, que determinan el retroceso de la población y la agudización crítica según nos aproximamos al final de la centuria del Quinientos..." (111).

Tot plegat, sense oblidar, endemés, la important fugida de gentes de la terra que, obligades per l'estat de misèria generalitzada, no troben millor escapatòria per als seus problemes que la sortida a l'aventura d'Indies (112). En aquesta situació, el segle XVII s'inicià de manera turbulenta, com és gairebé la tònica habitual en tot el mosaic peninsular, fins a l'extrem de poder afirmar que en ell es va produir una inversió de la tendència, iniciant-se un període de decadència i retrocés en els comportaments poblacionals. Tal realitat no és altra cosa més que un nou indicador de la ruïna i deteriorament progressiu de les precàries bases estructurals que fonamenten l'imperi dels Austries

(111)- M. Rodríguez Cancho, "El número de los extremeños", p. 491

(112)- En contraposició, podria ser un factor alleugeridor la comprovada arribada i estatge de molts dels moriscos expulsats del regne de Granada que, en la seva sortida cap a Portugal, acaben augmentant els efectius poblacionals de molts dels territoris a través dels quals es desplacen, cosa que és habitual a Extremadura. Amb tot, aquest factor no arriba ni tan sols a suplir el drenatge que va suposar l'emigració cap a l'exterior i les diverses escomeses de la mortalitat catastròfica. Vegeu per a més detalls B. Vincent, "La expulsión de los moriscos del Reino de Granada y su reparto en Castilla" a Andalucía en la época moderna..., pp. 215-266. Aquest element ens obliga a recordar la importància ineludible que el factor migratori té en l'anàlisi de l'evolució de la població en els temps moderns i la manera com pot distorsionar les microanàlisis urbanes.

2.5- ANDALUSIA, LA TERRA DE LES ANADES I VINGUDES.

Com Extremadura, Andalusia era també part intrínseca de la Corona de Castella, fou el centre de proveïment i el punt de pas de la riquesa que tota Europa cobejarà. Aquest és el tret fonamental per a entendre el que s'esdevingué a Andalusia en els temps moderns, en tots els seus comportaments i, en particular, en els demogràfics. J. Cepeda Adán recull dues frases, ja famoses, que donen una cabal idea de la realitat: el segle XVI o "la plata sube del sur al norte y los hombres bajan del norte al sur" i el segle XVII o "el hambre que sube de Andalusia y la peste que baja de Castilla" (113).

Les terres del sud són les que presentaven una major bellugadissa i mobilitat pel que fa als comportaments humans; cal, per tant, veure amb deteniment què és el que ho justifica. Entrem, primer, en l'avaluació de l'estat actual de la recerca. Probablement, la tònica dominant és la dispersió. No hi ha estudis clàssics sobre l'evolució de conjunt de la població andalussa de l'època moderna, realitat propiciada, en bona mesura, pel fet que l'evolució demogràfica del territori s'estudia, sovint, lligada a la de la resta de la Corona de Castella. Donar una ullada a les obres de síntesi clàssiques sobre l'Espanya dels primers Austries, ens permetrà de trobar múltiples referències de caire general sobre l'estat de la població i l'economia a l'Andalusia Moderna, cosa que es fa especialment patent en la producció historiogràfica del mestre dels modernistes

(113)- Les dues frases pertanyen a Domínguez Ortiz la primera i a Mateo Alemán (Guzmán de Alfarache) la segona i són recollides per J Cepeda Adán a "Cimas y depresiones de la Historia de Andalusia en la Edad Moderna" conferència inaugural publicada a les Actas de los II Coloquios de Historia de Andalusia, Historia Moderna, Tomo I, Córdoba, 1983, pp III-VI.

espanyols: A. Domínguez Ortiz. La manca d'un balanç general no és, però, l'únic element a considerar. Altres dos són de major importància.

El primer prové de les ja tradicionals dificultats heurístiques. A part d'alguns documents de caire censal que es conserven de manera dispersa per cada una de les diferents ciutats, com és comú per a la resta de Castella (114), la gran majoria dels registres parroquials es trobaven en un estat de dispersió absoluta fins dates molt recents, cosa que ha comportat una tardana aproximació als ritmes d'evolució interna de la població. Solament a partir de la dècada dels 80, s'inicia el treball, encara amb moltes llacunes, sobre llibres sacramentals, treball encara amb certes mancances d'aprofundiment metodològic, justificat, fonamentalment, per la notable joventut d'aquesta línia de recerca dins l'àmbit universitari andalús (115). Aquest estat de llarga dispersió dels recursos base ha comportat, en segon lloc, una interessant i també lleugerament desorganitzada tasca d'investigació sobre fonts de caire complementari que aporten dades de manera indirecta sobre l'estat de la població i, en particular, han fornit un important suport per a tractar dos

(114)- En aquest sentit, probablement la més mirada de les ciutats és Sevilla ja que es conserven i es poden estudiar dos censos fiscals (1533 i 1597) quatre de religiosos (1561 1565 1586 1597) a més del cens de 1571 que és un repartiment dels moriscos que es van expulsar de Granada. Vegeu F. Morales Padrón Historia de Sevilla. III La ciudad del Quinientos. Sevilla 1977 p.61. En el conjunt general del territori els censos més fiables són els de 1534 i 1591 per a l'Andalusia occidental i el de 1561 1587 i 1591 per a l'oriental estudiats per B. Vincent en diversos treballs i per A. Castillo Pintado "El servicio de millones y la población del Reino de Granada en 1591" Serfabi XI 1961 pp. 61-91 entre altres.

(115)- La primera concreció d'aquesta inicial tasca de recerca es va posar de manifest a través del primer Congrés i dels II Col·loquis d'història d'Andalusia que J.M. Pérez García considera emblemàtica respecte als que s'han desenvolupat en altres contrades peninsulars, pel que fa a la dispersió metodològica i la desigual qualitat del conjunt de les comunicacions presentades, cosa que és la característica evident de qualsevol tipus de reunió científica a l'estil dels macro-congressos ("La historiografia en Demografia Històrica" pp. 44 i 58). En qualsevol dels casos, el que sí van reflectir és l'inici, cada cop millor definit, d'una línia de recerca seriosa sobre l'evolució dels efectius poblacionals a l'estil de la que s'estava endegant simultàniament en altres centres universitaris de la península. Moltes de les comunicacions presentades s'han consolidat posteriorment en tesis i han iniciat el sempre lent procés d'articulació d'una línia de recerca amb continuïtat posterior. Noms com el de L.C. Álvarez Santaló per Sevilla, J.I. Fortea Pérez per Córdoba, L. Coronas Tejada per Jaen o la recentment publicada tesi de F. Sánchez-Montes per Granada, per citar solament alguns dels que s'han ocupat dels primers segles de la modernitat, deixen clara constància del progressiu augment d'estudis dins l'àmbit de la demografia històrica.

dels temes fonamentals en la demografia andalusa: la incidència de les escameses pestilents i el trasbals social implicat en la controvertida expulsió dels moriscos. El mestre en aquest camp de la recerca és en B. Vincent (116). En conjunt, el balanç ens porta a recordar que l'estat de la població andalusa en els temps moderns ha preocupat llargament els diversos investigadors que han treballat sobre la zona, però que no és fins dates molt recents que s'ha iniciat un esforç de recerca en la línia metodològica d'altres nuclis investigadors, peninsulars o estrangers.

Però, quines són les principals característiques que defineixen l'evolució de la població de les terres del sud peninsular en aquest crucial segle XVI? Cal fer una primera constatació. Andalusia era i és un territori fragmentat pel pes de dues diverses tradicions històriques: les terres orientals amb llur eix vertebrador als voltants de l'antic Regne de Granada i les occidentals amb un cap evident com és la ciutat de Sevilla, envoltada per nuclis com Córdoba, Jaén i Cádiz, aquesta darrera de vital importància en el segle XVIII. A més, el desenvolupament peculiar que, a causa de l'arribada dels metalls preciosos de Indies, assoliren les principals ciutats propicià una clara potenciació de les desigualtats entre món rural i urbà (117). Amb tot, podem establir unes concretes peculiaritats en l'evolució de les dues Andalusies.

(116)- Sorteament, el 1985 es va publicar un volum on es van recollir alguns dels principals articles en particular sobre pestes i sobre moriscos que al llarg d'una dilatada trajectòria de recerca havia editat en B. Vincent en revistes de difícil accés, cosa que convertia en realment conflictiva la possibilitat de llegir articles anteriorment citats com el de "La peste atlántica de 1596-1602" o "Las epidemias en Andalucía durante el siglo XVI" o "La expulsión de los moriscos del Reino de Granada y su reparto en Castilla" entre altres. Vegeu B. Vincent, Andalucía en la Edad Moderna. Economía y sociedad. Granada, 1985.

(117)- La preocupació del sondeig de recerca, dirigit per L.C. Alvarez Santaló pels voltants de Sevilla evidencia la preocupació de no descurar un entorn agrari fonamental per a entendre la dinàmica real de la població andalusa (vegeu L.C. Alvarez Santaló i col·laboradors, "La población de Sevilla en las series parroquiales: siglos XVI-XIX", Actas de los II Coloquios, Tomo I, pp. 1-19). No es pot oblidar que Sevilla és, en aquest sentit, un cas absolutament atípic de mobilitat per ser punt de pas obligat de molta gent que sortia a l'aventura indiana, cosa que condiciona uns comportaments demogràfics que res tenen a veure amb la normalitat (F. Morales Padrón, La ciudad del Quinientos, pp. 59-66).

En les darreres dècades del segle XV, la política duta a terme pels Reis Catòlics afavorí una situació conflictiva on la bellicositat era la norma, a causa del desenvolupament de les etapes finals de la conquesta del territori peninsular davant l'invasor musulmà. No cal ni recordar aquí el significat crucial que 1492 tingué en la història d'aquestes terres. L'inici de la posterior pacificació, la consolidació d'una política clara de repoblament i l'esclat vigorós i ambiciós del desenvolupament de la política de conquesta i explotació dels nous móns, en paraules de P. Chaunu, foren els condicionants de la progressiva dualitat dels comportaments demogràfics andalusos.

En l'evolució dels encontorns del regne de Sevilla es poden comprovar unes tendències prou significatives. L'auge i la densificació de les ciutats va ser un dels signes més evidents de la prosperitat (118). Es poden comptabilitzar més de 32 ciutats amb més de 1 000 veïns (119), on es concentrava la màxima força del creixement vegetatiu de la població, cosa que marcava diferències substancials amb la resta de la Monarquia. Aquestes ciutats manifestaren uns ritmes profundament similars en el temps. Tres serien les principals etapes amb què es pot compartimentar el llarg segle XVI. Els primers quaranta anys del segle foren un període ple de dificultats on la situació de penúria causada per guerres, pestes i males collites arribà a afavorir la possibilitat

(118)- A través de la magna obra d'E. Lorenzo es pot constatar la importància crucial que tenia en la vida urbana el món del tràfic i el tràfec comercial. La presència de mercaders vinguts d'arreu del territori peninsular i de les principals places estrangeres havia de conferir una dinàmica poblacional peculiar i obertament cosmopolita a Sevilla, totalment diferent a la de la resta de les principals ciutats de la corona. Vegeu E. Lorenzo Sanz, Comercio de España con América en la época de Felipe II. Valladolid, 1979, molt particularment el primer volum Los mercaderes y el tráfico indiano. Vegeu, també, R. Pike, Aristócratas y comerciantes. La sociedad sevillana en el siglo XVI. Barcelona, 1978.

(119)- A títol comparatiu, valgui aquí dir que pel mateix període al Principat català, inclosos el territori de la Catalunya francesa, solament quatre ciutats, Barcelona, Perpinyà, Girona i Lleida ultrapassen els mil veïns, dada que no precisa de molts més comentaris. Vegeu J. Iglésies, El fogatge de 1553. Estudi i transcripció. Vol. I, Barcelona, 1979. p. 139

d'assolir exempcions fiscals de la Corona, les quals han quedat reflectides en l'elaboració d'alguns censos de població (120). Aquesta va ser la primera de les etapes de forta mortalitat epidèmica que B. Vincent ha tipificat en el desenvolupament demogràfic d'Andalusia, destacant particularment els assots de 1507-8 i 1521-22 (121). Fou, àdhuc, un període difícil i d'elevada mobilitat on encara resultava profundament conflictiva la dualitat repoblament-expulsió que tan fortament hauria de marcar l'esdevenidor en la història d'aquestes terres (122). Un cop superada aquesta etapa incerta i vacil·lant, s'inicià el període més vigorós de la història demogràfica d'Andalusia en els temps moderns, vigorós amb el mateix rerafons que tenia la lluentor de la riquesa que arribava als seus ports. Eren els temps del monopoli sevillà del comerç colonial. Tot plegat, va ser com un miratge

Entre 1540 i 1580, ens trobem amb una tendència clarament alcista lligada ineludiblement a la prosperitat econòmica, sobre tot del nucli sevillà. Dos factors donen carta de naturalesa a l'expandiment: unes altíssimes taxes de natalitat i un saldo migratori àmpliament favorable, que necessàriament havia d'omplir de color, de varietat, de perills i d'instabilitat els principals carrers i places de les ciutats (123)

(120) J.I. Fortea Pérez "La evolución demográfica de Córdoba en los siglos XVI y XVII (Presentación de fuentes y primeros resultados)" Actas del Primer Congreso de Historia de Andalucía. Andalucía Moderna I. Córdoba 1978-79 p. 388

(121) "Las epidemias en Andalucía en el siglo XVI" en Andalucía en la Edad Moderna p. 40

(122) Aquests fenòmens directament lligats al resultat de la tasca de govern dels Reis Catòlics, des del moment en què a final de l'Edat Mitja va ser repoblat el territori, han ocupat bona part de la tasca de recerca de M.A. Ladero Quesada amb articles com "La población andaluza en el siglo XV. Notas provisionales" Anuario de Historia Económica y Social, II, 1969 i més especialment, el conjunt d'obra dedicat al regne de Granada "La repoblación del reino de Granada anterior al año 1500" Hispania, num. 110 1968 o Granada. Historia de un país islámico (1232-1571), Madrid 1969

(123) Només cal revisar les xifres. Vegeu per exemple, els que fa a algunes de les principals ciutats el nombre de naixements de Sevilla quantificats per F. Morales Padrón (La ciudad del quinientos... p. 61 nota 1) o les elevades taxes de natalitat i nupcialitat de Córdoba comprovades per J.I. Fortea Pérez ("La evolución demográfica de Córdoba", pp. 377-388) o el destacat creixement intercensal de Jaén amb amb 4.628 veïns al 1530 i 5.595 al 1587 la qual cosa dona una taxa de creixement del 21% ("Estudio demográfico de la ciudad de Jaén en el siglo XVII" Actas del Primer Congreso de Historia de Andalucía... vol I p. 215)

Probablement, les migracions siguin el comportament demogràfic més extès en la Sevilla del cinc-cents, tal i com descriu F. Morales Padrón:

"...el hueco que ocasionaba la sangría emigratoria se llenaba con el aumento vegetativo de la población sevillana y con la masa de aluvión que sobre ella se proyectó para estarse, para ir y volver, o para seguir hacia el Nuevo Mundo. Las bajas que se produjeron en el artesanado urbano -más emigrante que la nobleza- debieron ser repuestas con inmigrantes de otras regiones, con los moriscos que no podían emigrar y con campesinos del mismo entorno sevillano. La vieja Hispalis era etapa final para unos y simple etapa intermedia para otros..." (124).

Tot plegat, facilita la verificació d'un creixement espectacular. Sevilla duplicà la seva població entre 1533 i 1588 (125), Córdoba seguí la mateixa pauta (126) i Jaén no fou gens aliena a la mateixa línia (127). Al voltant dels 80, les coses canviarien: fam i pesta trencaren sobtadament la vitalitat anterior. B. Bennassar comenta que la pesta de finals de segle va ser particularment dura amb les zones més densament poblades (128) i, en aquest sentit, la visualització de les àrees de difusió del que B. Vincent defineix com la "pesta atlàntica" resulta molt significativa a títol comparatiu (129). El mal pestífer, novament, va ser el missatger, l'encarregat de posar en evidència les apariències del creixement. Mes seria a totes llums inconsistent intentar afirmar que l'arribada d'un agent exterior, via malalties, pot estrocar la vitalitat d'un

(124)- F. Morales Padrón, La ciudad del quinientos, p. 63

(125)- Segons el mateix autor augmentà de 55 000 a 129 000 habitants (p. 65)

(126)- Fortea Pérez comprova que, entre 1530 i 1571, el nombre de veïns passa de 6 283 a 11 600, la qual cosa certifica la duplicació de la població urbana

(127)- Entre finals del XIV i aquesta etapa del segle XVI, la taxa de creixement es pot quantificar en un 150% per Sevilla i un 170% per Córdoba i Jaén, cosa que evidencia el notable expandiment demogràfic d'aquesta àrea que a les escaballes del segle suposarà aproximadament un 21 % del total poblacional de la corona de Castella (vegeu la síntesi valorativa oferta per J.F. Sanz Sempelayo, 'La demografia històrica en Andalucía' en Demografia Històrica en España, pp. 182-186)

(128)- B. Bennassar, La España del siglo, pp. 88-92

(129)- V. Pérez Moreda, comentant conclusions de B. Vincent a l'article sobre 'La peste atlàntica de 1596-1602', en la seva obra sobre Las crisis de mortalidad, p. 260, especialment nota 46 i mapa de la geografia del contagi a la p. 259

expandiment tan notable. J.I. Fortea Pérez introdueix quatre factors a sumar a la pesta per tal de justificar més àmpliament el pas sobtat a una fase profundament depressiva: males collites, decadència de l'economia urbana per l'excessiva presió fiscal, expulsió dels moriscos i auge de la sortida poblacional cap Amèrica. A més, encara s'hi podria afegir un altre factor: durant els anys de govern de Felip II, el deute exterior va créixer i la riquesa indiana (cal recordar que en aquests anys es produeix la substitució de l'or per la plata) quasi no feia estada a les ciutats del sur peninsular. Sevilla, a finals de segle, veia passar l'or, però, ja, gairebé, ni el tocava (130).

A escassa distància de tota aquesta bellugadissa, ens trobem amb una problemàtica bastant diferent. El regne de Granada, darrer refugi dels musulmans que un dia, segles enrera, havien somniat convertir la península en una de les més belles parcel·les del seu imperi, entrà en un progressiu procés de decadència. Estem enmig d'un dur contrast entre una de les més belles capitals de l'època, un dels més esplendorosos nuclis urbans (131), i una perifèria profundament rural. Tota la controvèrsia que tantes planes ha omplert sobre l'expulsió dels moriscos troba en aquest regne el punt de constatació més evident. Granada va ser durament assolada per la pesta negra a finals de l'Edat Mitja, cosa que no va impedir el manteniment d'un fort nucli urbà, amalgama de cultures i de gentes. L'esmoreïment de les primeres dècades del segle s'estroncà durament en la segona meitat deixant un panorama "...negativo, brusco y

(130)- Per a una més detallada delimitació dels cicles i els processos de l'arribada de l'or a Espanya i la seva redistribució posterior, vegeu P. Vilar, Oro y moneda en la historia (1450-1920), Barcelona, 1961⁵ pp 197-212

(131)- Segons J. de Vries, Granada és l'única ciutat espanyola que al llarg del segle manté la seva població per sobre dels 40 000 habitants i per desota dels 79 900, tot i verificar una tendència clara al declivi des de 1500 fins 1800 (La urbanización de Europa, 1500-1850, Barcelona, 1967 pp 355-357 i 365-367)

sangriento..." (132). B. Vincent analitza algunes de les causes de la crisi demogràfica granadina. L'expulsió dels moriscos va tenir profundes repercussions, que ni tan sols l'esforç repoblador podrà reparar (133). Si a l'Aragó aquests composaven un 20% de la població i a València un 30%, a Granada eren el 50%, cosa que en el moment de l'expulsió va suposar una pèrdua de 250.000 a 175.000 habitants, és a dir un 30% de la població total. Qui no pot considerar desgarradores aquestes xifres, més en una demografia com la de l'Antic Règim?

Però, no és solament un ball de xifres, sinó que el més important va ser que, momentàniament, les bases productives es van veure directament afectades. B. Vincent es contudent en ratificar la importància econòmica de la desorganització profunda de l'espai agrari (134), que, segons les darreres investigacions, no es va produir de manera immediata, sinó alguns anys més tard (135). Amb tot, no es va acabar aquí la història. La conversió forçada dels que van quedar i la progressiva situació de malestar i conflicte social latent va desembocar en l'inici d'una revolta que va acabar en guerra sagrant: la dels moriscos de les

(132)- En paraules de J. Cepeda Adán "Crisis y depresiones en la Historia de Andalucía" p. IV

(133)- Segons A. Domínguez Ortiz el regne de Granada es va omplir al llarg del segle XVI de murcians andalusos i castellans que van propiciar una àmplia tasca de fundació de pobles en la línia fronterera (vegeu A. Domínguez Ortiz El Antiguo Régimen. Los Reyes Católicos y los Austrias, Madrid 1981⁶ p. 72)

(134)- "L'équilibre économique de la région était réalisé grâce à la parfaite connaissance pragmatique des terroirs de la part des Morisques à leur utilisation ingénieuse de la culture en terrasses et d'un système complexe d'irrigation qui permettait de développer l'arboriculture sous toutes ses formes. Ce faisant ils pouvaient concentrer tous leurs efforts sur un territoire utile limité aux meilleures terres travaillées intensément. La comparaison des terres cultivées dans la première moitié du XVIe siècle au milieu du XVIIIe siècle et aujourd'hui montre une extension progressive des cultures à l'intérieur d'un même finage surtout en milieu montagnard. Ce qui ne signifie pas obligatoirement un gain". B. Vincent "Un modèle de décadence: le Royaume de Grenade dans le dernier tiers du XVIe siècle" APJMDH, p. 217

(135)- Absolutament coincident pel que fa al balanç de les pèrdues poblacionals sobre tot en referència al fracàs de la dualitat expulsió-repoblació, R. Benítez Sánchez-Blanco matisa, però, les repercussions catastròfiques en la producció de cereals, a causa de la substitució del model agrícola dels moriscos (bancals, sistema complex de regatge, ús de les millors terres elevats rendiments etc.) per una agricultura extensiva lligada a la ramaderia de llana, típica dels repobladors ("Sobre la decadencia del Reino de Granada. La consecuencia de la expulsión de los moriscos en el condado de Casares", Estudios, núm. 6, València, 1977: 213-244)

Alpujarres qui, enmig de l'intolerant govern de Felip II, van donar carta de naturalesa a l'inici del canvi de tendència i progressiva decadència de l'anteriorment esplendorós regne de Granada (136).

Les darreres dècades del segle foren, així, igualment dures per a tots els andalusos. La pesta, en opinió de tots els investigadors, va colpejar durament el territori i va sentar les bases del posterior declivi generalitzat al llarg del segle XVII que alguns han caracteritzat de manera contundent. " . más que una crisis creemos estar en presencia de un auténtico derrumbe demográfico inscrito en un contexto de calamidad general ." (137) Davant d'un panorama tan dessolador, la interpretació de l'enfosquiment i de la pobresa en què ha viscut Andalusia en el decurs del seu passat històric no resulta gens sorprenent, probablement, res no és més perillós que la riquesa efímera que provoca l'auge aparent sense transformar les bases productives

2.6- EL REGNE DE MÚRCIA, UN MÓN PER OMLIR.

Un cop que iniciem el nostre recorregut a través de la franja mediterrània un nou aire envaeix les anades i vingudes dels homes i

(136) La polèmica - la discussió ideològica o no - sobre el sentit i perills de l'expulsió dels moriscos han generat rius de tinta que no és aquí el moment de citar exhaustivament - encara que sols fossi a títol de referència - Si mes no em permeto de transcriure l'opinió d'E. J. Hamilton que considero peculiarment interessant " es difícil creer que un grupo étnico que vivia en ghettos reducido en su libertad de desplazamiento con limitadas oportunidades de educación despojado de los derechos civiles esenciales y perdida su elite mas de un siglo antes pudiera haber sido la parte más ilustrada y eficiente de la población española al tiempo de la expulsión " i, més endavant, " España ganó materialmente con la unidad religiosa y la seguridad política resultantes de la expulsión de los moriscos () Si los moriscos no hubieran sido deportados España podría haber sufrido varios siglos de violencia, incluso mayor que la padecida hoy por Irlanda y el Líbano porque las diferencias en estos pueblos sólo son religiosas mientras que en España hubieran sido a la vez religiosas y étnicas " E. J. Hamilton "Las consecuencias económicas de la expulsión de los moriscos" Actas del Primer Congreso de Historia de Andalucía, pp 80-81

(137)- Aquest és el dur balanç referit a Ayamonte (Huelva) extensible a tot el territori. Vegeu J.L. Sánchez Lora, Demografía y análisis histórico Ayamonte 1600-1660 Huelva, 1987 p 281

les dones d'aquesta plural Espanya del segle XVI (138). Sotmesos a la incidència dels mateixos elements perturbadors exteriors i complicada la situació per un greu problema étnico-religiós que va afectar profundament els comportaments poblacionals, el balanç secular presentarà en aquests territoris un aire menys decadent que el que va caracteritzar el centre del territori peninsular

A l'igual que a la resta dels regnes de les recentment unificades corones, la magnitud de la recerca sobre l'evolució poblacional dels primers decennis de la modernitat deixa encara molt que desitjar, tot i que des dels anys 80 un brillant estol d'investigadors hagi posat sobre la taula alguns dels trets fonamentals per a entendre les principals pautes de tot el que va passar. Si el primer problema a delimitar és la qualitat i l'abast dels possibles recursos documentals que hagin de servir de suport a la recerca, aquesta va ser la preocupació inicial a solventar per tres dels més reconeguts investigadors de la regió murciana. M.T. Pérez Picazo, G. Lemeunier i F. Chacón (139). Ells, juntament amb altres, han fet possible la consolidació d'un ampli conjunt de treballs de recerca que, des de perspectives metodològiques diferents, han donat els primers passos en el coneixement de l'evolució del poblament en funció d'unes determinades estructures socio-econòmiques en aquest territori

(138)- En planes precedents hem comentat la progressiva consolidació dins del que encara es pot considerar com un panorama d'estudi demogràfic amb molts burts de la tipificació de tres models peninsulars d'evolució del poblament al llarg dels temps moderns: el de l'interior, el de la perifèria nord-atlànica i el de la perifèria mediterrània (no entrarem aquí en l'avaluació de si és absolutament precís utilitzar el concepte de model amb la freqüència amb què ens obsequien els historiadors gallegos). La seva especificitat diferencial prové de les diverses trajectòries socio-econòmiques de cada àrea com a condicionadores ineludibles d'uns peculiars models d'evolució del poblament. El caire retardatori del centre en relació a les perifèries i la seva directa incidència en la canalització dels desenvolupaments del segle XVIII en són elements fonamentals a tenir en compte. Vegeu el balanç sobre el model mediterrani, en particular que proposa en l'estat actual de la recerca J.M. Pérez García, "La demografía española peninsular del siglo XVIII", pp. 6-12.

(139)- En aquesta obra, les bases materials per als estudis de demografia històrica reben un tractament específic amb especial atenció als registres parroquials. Vegeu Materiales para una historia del Reino de Murcia en los tiempos modernos Murcia 1979.

Com arreu, dues són les eines documentals emprades: censos i recomptes generals de població i registres parroquials. Els primers forneixen la base més consolidada per a delimitar les grans tendències de la població al llarg dels tres segles de la modernitat (140), tot i presentar idèntics conflictes heurístics als qui els han treballat; i segons han estat objecte d'una àmplia tasca de localització, sistematització i buidat, encarada fonamentalment a servir de complement a una millor delimitació de les tendències generals, del comportaments demogràfics de base i, de manera més irregular i sense uns resultats encara amb el suficient abast -massa sovint pels infranquejables problemes que presenta l'elaboració i conservació dels registres-, en la sempre complexa tasca de la reconstrucció de famílies, on F. Chacón ha donat els principals passos fins el moment present (141)

Múrcia, com gairebé tot el territori de la franja mediterrània, partia d'un punt precari a l'inici dels temps moderns "Murcia es a finales de la Edad Media un mundo vacío" (142) A aquest déficit de partida, cal

(140)- Vegeu en aquest sentit l'util recopilació i evaluació de les quanties presentada per M.T Pérez Picazo i G. Lemeunier "Notas sobre la evolución de la población murciana a través de los censos nacionales (1530-1970)" Cuadernos de investigación histórica num. 6 1982 pp. 5-37. Com sempre cal puntualitzar. Resta encara molt camí abans de donar qualsevol quantia global o índex evaluador com a concient en el moment de quantificar els efectius poblacionals globals de qualsevol període: sigui quin sigui el signe de la seva tendència evolutiva. M'estic referint, en aquest cas, a l'avaluació marcadament crítica que J.M. Pérez García fa dels resultats globals que M.T. Pérez Picazo i G. Lemeunier aporten en el moment d'avaluar (exageradament, en opinió del primer) el creixement poblacional del XVIII, cosa que (a lo millor) es podria fer extensiva al balanç del segle XVI. No entraré en la polèmica per tal com la diferència de criteris emprats per cada una de les parts fa difícil establir un punt d'unió. Vegeu J.M. Pérez García qui, en l'article abans citat, parla de la "incògnita murciana" (p.6) fent referència al balanç aportat pels dos investigadors de Murcia a El proceso de modernización de la región murciana (siglos XVI-XIX) Murcia 1984, pp. 58-115 pel segle XVI i 132-141 pel segle XVIII.

(141)- F. Chacón Los murcianos del siglo XVII. Evolución, familia y trabajo, Murcia 1986 (amb resultats combinats extrets tant de fonts censals com parroquials), en col·laboració amb G. Lemeunier "La vida conyugal a través de la reconstrucción de familias en la ciudad, huerta y campo de Murcia durante el siglo XVIII. Primera fase de estudio: el análisis matrimonial" Anales de la Universidad de Murcia. Filosofía y Letras, XXXVI 1-2, 1979, pp. 185-217 i la important aportació a dues obres conjuntes com J. Casey i altres La familia en la España mediterránea (siglos XV-XIX), Barcelona, 1987, pp. 129-171 i F. Chacón (ed.) Familia y sociedad en el Mediterráneo occidental. Siglos XV-XIX, Barcelona, 1987.

(142)- M.T. Pérez Picazo y G. Lemeunier El proceso de modernización, p. 57

afegir un altre element de vital importància com és que, amb la unificació territorial duta a terme pels Reis Catòlics es va perdre el paper fronterer que havia jugat el regne. Per tant, l'estabilitat donà carta de naturalesa a un revifat creixement que va solventar dos problemes tradicionals: repoblà bona part dels territoris greument desocupats (143) i potencià la lluita per la terra. Ambdós processos es trobaven en la base de l'inici d'un procés d'expandiment de la superfície en conreu, a través de les rompudes i de la difusió del regatge, fonamental per assolir una bona producció a l'horta (144). Creixement poblacional i expandiment agrari es troben indistriablement lligats de manera tal que cadascun fou causa i conseqüència de l'estat de l'altre en l'economia murciana del segle XVI (145) Més persones que lluitaven i ocupaven una terra majoritàriament lliure (146), que es converteix així en font de recursos per a mantenir-los i pol d'atracció per a l'arribada de nous, tot plegat, enmig de durs i freqüents conflictes amb un determinat tipus d'implantació del senyoriu jurisdiccional feudal. Si la conflictivitat derivada del creixement en altres territoris se solventava amb la sortida exterior, a Múrcia la belugadissa dels enfrontaments i plets entre senyors i vassalls marcà la tònica

(143)- Sobre la qüestió de la importància dels despoblaments la seva repercussió econòmica i el procés de recuperació progressiva des dels darrers dècennis de l'Edat Mitja vegeu A.L. Molina Molina "Datos sobre socio-demografía murciana a fines de la Edad Media (1475-1515)" Anales de la Universidad de Murcia. Filosofía y Letras XXXVI 1979 i M. Rodríguez Llopis "Población y fiscalidad en las comunidades mudéjares del Reino de Murcia (siglo XVI)" III Simposium Internacional de Mudéjarismo, 1984

(144)- La riquesa del territori està en la base i justifica bona part de la potència del creixement poblacional. No és un factor a menystenir si es posa en contrast amb la dura aridesa castellana. Com diu F. Chacón "nos encontramos en una area privilegiada por la presencia y regulación del agua, con unas tierras férciles y una economía rica en posibilidades y recursos () la alta densidad se encuentra pues en consonancia con estas facilidades del medio físico." Vegeu F. Chacón Los murcianos del siglo XVII, p. 52

(145)- Les causes d'aquesta "explosió" humana les justifiquen detalladament M.T. Pérez Picazo y G. Lemeunier, El proceso de modernización..., p. 62

(146)- "el Reino de Murcia aparece a partir del siglo XVI como una tierra de baja presión señorial. Tras la ofensiva antinobiliar de los RR CC () el realengo se extiende sobre la mitad de la superficie regional. Gracias a una evolución demográfica favorable dicha superficie agrupa al final del periodo los 2/3 de la población." en G. Lemeunier, "El régimen señorial en la sociedad murciana de la época moderna", Areas, num. 10, 1989 p. 113

dominant. Analitzem, així, les grans tendències d'evolució dels contingents humans.

La Múrcia del segle XVI experimentà arreu un vital creixement demogràfic -més potent a les ciutats que a les petites parròquies rurals i a l'horta de la perifèria- que reocupà els despoblats i que no va ser fortament afectat per l'expulsió dels moriscos (147). Amb tot, la mateixa força del creixement es va veure afectada pels sostres típics de la demografia de tipus antic. Primer, el creixement agrari tocà sostre i es començaren a palesar els efectes de la llei de rendiments decreixents, gairebé sempre vinculada a un tipus d'expandiment basat fonamentalment en les rompudes. Segon, les escameses de pesta, que afectaren a tot el territori de Castella, també arribarien a Múrcia amb una cronologia molt similar i efectes molt menys devastadors que no van trencar, en cap dels casos, l'alenada de l'expandiment. Tercer, la guerra de las Alpujarras actuà de manera igualment depredadora a totes les guerres de l'Antic Règim, amb una mortalitat relativament escassa i un gran trasbals poblacional. I, quart, les freqüents crisis de subsistència, amb males collites i greus períodes de fams, acabar per convertir-se en la por més temuda del dia a dia de la gran majoria dels murcians. Factors, en conjunt, que afectarien, progressivament, els índexs de natalitat i nupcialitat, repercutint en els de mortalitat i potenciant, indirectament, el desenvolupament d'un ampli fenomen migratori amb contunuitat fins ben entrat el segle XIX (148).

Tots aquests fenòmens ens els delimita amb molta precisió l'estudi dels censos i de les fonts parroquials. G. Lemeunier, citant conclusions de Gutiérrez Nieto i les elaborades conjuntament amb M.T.

(147)- M.T Pérez Picazo y G. Lemeunier, El proceso de modernización..., p. 63 i 70

(148)- M.T Pérez Picazo y G. Lemeunier, El proceso de modernización..., p. 96

Pérez Picazo (149), reflecteix com, tots els factors anteriorment comentats, es troben en la base del constatat auge demogràfic de nuclis sota règim senyorial com Mula (150), Cotillas, Beniel i Ceutí (151). D'altra banda, F. Chacón, fent recompte general pel conjunt del territori, verifica la potència del creixement, ja que de 1530 a 1591, dues dates punteres en la demografia del XVI, es passà de 86.400 habitants a 127.800, la qual cosa suposa una elevada taxa de creixement anual de 4,29 per mil (152).

Amb tot, el creixement no fou uniforme. A través dels registres parroquials, la cronologia es pot delimitar amb més precisió. Quatre van ser les etapes principals d'evolució: primera, des de principis de segle es va créixer de manera notable i el moment de major auge es pot fixar entre 1530 i 1561, segona, entre 1568 i 1585, el moviment es tornà oscil·lant a causa de nombrosos conflictes (guerra, males collites, etc.); tercer, de 1586 a 1596, nova tendència pronunciada a l'alça sense incidents catastròfics, però sí fams continuades i, quarta, de 1597 a 1620 període recessiu amb altes i baixes poc exagerades (153). A finals de segle, Murcia era un món poblat, amb ma d'obra abundant i pagada amb salaris baixos que permetia continuar la, ja endagada, tasca d'aprofitament de la potencial riquesa agrària. Tot plegat, conflua en un segle XVII sota el signe de l'estancament (154), no de la crisi i decadència com era la realitat quotidiana de Castella

(149)- L'estudi de J. I. Gutiérrez Nieto és un dels peoners i d'obligada consulta en el moment de plantejar el balanç poblacional sobre el segle XVI murcià (vegeu "Evolución demográfica de la Cuenca del Segura en el siglo XVI" Hispania, XXIX, 1969, pp 25-116). Algunes de les seves aportacions han estat matisades i ampliades per M. T. Pérez Picazo i G. Lemeunier, "Notas sobre la evolución de la población..." p. 5-37

(150)- Ciutat que ha estat més àmpliament estudiada per J. González Castaño Mula, estudio demográfico de una comunidad agrícola en los siglos XV y XVI. Tesis de licenciatura inédita. Murcia: Univeritat de Múrcia, 1980, Facultat de Filosofia i Lletres

(151)- G. Lemeunier, "El régimen señorial en Murcia..." p. 122 (Mula), pp. 148 i 149 (Cotillas); p. 150 (Beniel); p. 159 (Ceutí)

(152)- F. Chacón, Murcia en la centuria del Quinientos. Murcia, 1979, p. 174

(153)- Segons F. Chacón, Murcia en la centuria..., p. 177

(154)- M. T. Pérez Picazo y G. Lemeunier, El proceso de modernización..., p. 106-109